

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Főmunkatárs: Lengyel László.

»az embert csak nemrégiben találták föl«

MICHEL FOUCAULT

*»vadászni indult, és egy bizonyos fajta
ökörbékát ejtett el«*

EDWARD LEACH

*»A boldogtalan Gáspár a hátsó kapun át
elmenekült«*

SIPULUSZ

Mcmxcvii Március

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA KILENCVENKILENC FORINT

tamias moënu

MCMXCVII MÁRCIUS

KILENCEDIK ÉVFOLYAM HARMADIK SZÁM

Beszélgetés Nemeshegyi Péter teológus tanárral 3

Mihályi Péter A kárpótlás 8

Kende Péter Paradigmán és közhelyeken túl 18

Kukorelly Endre *Vigyázz velem, ne törődj magadra* 21

Bogdán László *Átiratok múzeuma* 22

Rainer Maria Rilke A sírásó 29

Tóth Krisztina *A felejtés szertartásai* 34

Három vers Tadeusz Rózewiczhez, -ről, -től (Czesław Miłosz,
Witold Wirpsza és Tadeusz Rózewicz versei) 36

Kőrösi Zoltán *Történetek a csodálatos csecsemők életéből* 41

Edward Leach *Szűzen szülni* 46

Michel Foucault *A szavak és a dolgok* 56

Sipulusz *A hiszékeny Gáspár – Klikkek alkonya* 58

Janáky István *A jelentőség és a szerep* 62

E számunkat TAMÁS NOÉMI tarokk-kárryagrafikáival illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: HORVÁTH IVÁN.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS (1989-TŐL 1993-IG), TÖRÖK ANDRÁS (1989-TŐL 1994-IG).

SZERKESZTŐTÁRSUNK: BARABÁS ANDRÁS (1989-TŐL 1995-IG), KÁLMÁN C. GYÖRGY (1995-TŐL 1996-IG).

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETI LUDMILLA.

OLVASÓSZERKESZTŐ: KÁDÁR JUDIT.

MŰVÉSZETI SZERKESZTŐ: KOPPÁNY SIMON.

LEVÉLCÍM: 1133 BUDAPEST, KÁRPÁT UTCA 17.

TELEFON ÉS FAX: 149-8542

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST SZÉPVÖLGYI ÚT 35. TELEFON: 188-4526. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI

JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 1188 FT, FÉL ÉVRE 594 FT, NEGYED ÉVRE 297 FT.

KÉSZÜLT GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FIRK^{art} STÚDIÓ. SZEDTE:

KOCSIS JÁNOS. NYOMTA A KÖZLÖNY- ÉS LAPKIADÓ KFT. LAJOSMIZSEI NYOMDÁJA. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP, A JÓZSEF ATTILA KULTURÁLIS ÉS SZOCIÁLIS ALAPÍTVÁNY.

„Lapot kéne alapítani.
Ó Hatvány! Ó Hatvány!”

Karinthy

Nyájas Olvasó és Mecénás!

Hosszú idő telt el a lapalapítás óta. Immár kilencedik évfolyamunknál tartunk, de a 2000 továbbra is támogatásra szorul. Kérjük, lépjen be Mecénásaink sorába! Kérjük, támogassa lapunk kiadását személyi jövedelemadójának

1

százalékával.

Ha Ön úgy határoz, hogy jövedelemadójának e részével hozzájárul a 2000 kiadásának költségeihez, kérjük, adóbevallásánál ne mulassza el jelezni ezt a döntését. A bevalláskor a rendelkezések szerint fel kell majd tüntetnie a lapunkat fenntartó „2000-ért Alapítvány” adószámát, mely íme itt következik:

18038622-2-41.

Hatvány Lajos előkelő vacsorát ad a Nyugat íróinak tiszteletére, majd arany tizkoronást hullajt a főpincér tenyerébe:

– Osszák el!

Karinthy is odalép. Átnyújt a főpincérnek egy tízfillérest:

– Szorozzák meg!

Beszélgetés Nemeshegyi Péter teológus tanárral

A JÉZUS TÁRSASÁGNAK MINDIG AZ EGYIK FŐ CÉLJA VOLT A HITHIRDETÉS AZ EGÉSZ VILÁGON. LOYOLAI SZENT IGNÁC, A REND ALAPÍTÓJA EGYIK LEGKÖZELEBBI HARCOSTÁRSÁT, XAVÉRI SZENT FERENCET KÜLDTE MISSZIÓBA A TÁVOL-KELETRE.

– Xavéri Szt. Ferenc 1549. augusztus 15-én érkezett Kagosimába. A kikötőben emlékmű áll azon a helyen, ahol hajója állítólag kikötött, s ott van az első japán keresztény, Jadsiró domborműve is. Xavéri Szt. Ferenc Malakkában (Malájföldön) találkozott vele, és Goában (Indiában) keresztelte meg, mielőtt két jezsuita társával éppen Jadsiró biztatása nyomán útnak indult Japán felé. Szt. Ferenc persze alig tudott japánul, de személyisége, a belőle áradó karizma hatására mégis több száz japán ember lett keresztény. Így vette kezdetét az első keresztény évszázad Japánban. A szakemberek szerint Japánban a keresztények száma a 17. század elején háromszázezer lehetett.

A virágzásnak induló keresztény mozgalmat a 17. századtól kezdve a legkegyetlenebb üldöztetéssel, kínzással, halálbüntetéssel vérbe fojtották. 1600-ban zajlott le a szekigaharai ütközet, amely Japán történelmét a következő háromszáz évre meghatározta. A Tokugava családból származó Iejaszu ragadta magához a hatalmat, a keresztény hitre tért nagyurak, a daimjók pedig a vesztesek oldalán álltak. A Tokugava-győzelemnek az lett a következménye, hogy a sógunátus idején a keresztényeket elnyomták, sokat halálra ítélték, a kereszténységet pedig a legszigorúbban betiltották. A keresztény japánoknak minden évben meg kellett jelenniük az állami hivatalokban, és a hivatalnokok előtt meg kellett taposniuk egy szentképet annak jeléül, hogy ők nem keresztények. A hatalmukat pusztán katonai erejükre alapozó sógunoknak gyanús volt mindenki, akinek más ura is volt, mint ők. A keresztény embernek pedig bizony van másik ura is, az Isten.

– A KERESZTÉNY HITHIRDETŐK MENNYIRE TANÚSÍTOTTAK MEGÉRTÉST A HELYI VALLÁSOKKAL SZEMBEN? AZ Ő VISELKEDÉSÜKBEN NEM VOLT IRITÁLÓ, ÜLDÖZÉST KIVÁLTÓ TÉNYEZŐ?

– Azt hiszem, hogy bizony volt. Mert bár a jezsuita misszionáriusok, főképpen a vizitátor Valignano azt hangoztatták, hogy a kultúrában a lehető legteljesebben alkal-

mazkodnunk kell a japán szokásokhoz, a lakás, az étkezés, az udvariassági szabályok, a templomok építési stílusa tekintetében át kell vennünk a japán kultúrát, nem pedig a mi szokásainkat kell rájuk kényszeríteni, azonban a Japánban létező vallásokkal szemben – elsősorban a buddhizmusra gondolok – semmi megértést nem tanúsítottak. Valignano, aki annyi együttérzéssel és bölcsességgel tudott beszélni a japán kultúra szépségeiről és a japánok életmódjában mutatkozó értékekről, a buddhizmus alapítójáról, a Sákjamuniról csak annyit tudott mondani, hogy beképzelt filozófus volt, aki hírnévszerzés végett mondott mindent, és mivel a másvilágról alig tudott valamit, az evilágról mondott butaságokat. Xavéri Szt. Ferenc még kevésbé becsülte a buddhizmust. Ő azt mondta, hogy a japánok két ördögöt imádnak, Sakát és Amidát. Saka japánul a Buddha eredeti neve, Amida pedig az Irgalmasság Buddhája. Hogy Xavéri Szt. Ferenc csak időig jutott el, az persze somorú, de nem csak az ő hibája, hiszen az egész európai kereszténységnek az volt az álláspontja, hogy minden más vallás rossz és gonosz, az ördög műve. Ez csak napjainkban változott meg igazán, a II. Vatikáni Zsinat óta. A vallási türelmetlenség természetesen kiváltotta a buddhisták ellenkezését és haragját. A kereszténységet idegen testnek érezték, hiszen a buddhizmus már a 7. században behatolt Japánba, s a 12–13. századra az egész nép lelkeségévé lett. Ezt nem lehetett primitív támadásokkal és lenézéssel elintézni.

Emellett azonban a portugál és spanyol hódítóktól való félelem is közrejátszhatott a keresztényüldözések kirobbanásában. A szomszédos Fülöp-szigetek példáján látták, hogy mi lesz abból, ha az európaiak beteszik a lábukat. A keresztényellenesség tehát xenofóbiából is következett. A Tokugava-sógunátus idején, háromszáz éven át Japán szigorúan elzárta magát a külvilágtól. A japánoknak halálbüntetés terhe mellett tilos volt külföldre menni, s a külföldieknek sem volt szabad Japán földre lépni. Csak a nem katolikus holland kereskedőknek engedték meg, hogy Nagaszaki mellett egy kis szigeten kikössenek és kereskedjenek. A szárazföldre viszont már ők sem tehették be a lábukat.

– SOK JAPÁN KERESZTÉNY LETT VÉRTANÚVÁ...

– Ezek a keresztény vértanúk a hitükért haltak meg. A jezsuiták közül is több mint száz halt vértanúhalált, külföldiek és japánok egyaránt. Amikor Budapesten beléptem a Manrézába, a Jézus Társaság noviciátusába, a falakon ott voltak a rend szentjeinek és boldogainak képei. A képek körülbelül egyharmada japán vonatkozású volt. Az egyik japán sógun, Tojotomi Hidejosi huszonhat keresztényt feszítettett keresztre Nagaszakiban. IX. Pius pápa avatta szentté őket. Három közülük japán jezsuita volt: Miki Pál,

Nemeshegyi Péter S. J. 1923-ban született Budapesten. Jogi tanulmányok után 1944-ben lépett be a Jézus Társaságba. 1949-ben hagyta el Magyarországot. Rómában teológiai doktorátust szerzett, majd 1956-ban Japánba ment. A tokiói Sophia Egyetemen teológiát tanított 1963-tól 1969-ig; 1973-tól 1977-ig az egyetem teológiai fakultásának dékánja volt. 1993-ban tért haza Magyarországra. Jelenleg a Zsámbéki Katolikus Tanítóképző Főiskola tanszékvezető tanára, a Faludi Ferenc Akadémia igazgatója.

Kiszai Jakab és a Gotó-szigetről származó János. Rajtuk kívül még sok vértanúhalált szenvedett és a pápák által boldoggá avatott japán jezsuita képe díszítette a falakat. Huszonegy évesen, novícius koromban csodálatos vértanúságuk nagy hatással volt rám. Talán ez is hozzájárult ahhoz a későbbi döntésemhez, hogy Ázsiába szeretnék menni misszióba.

– JAPÁNBAN AZ ÜLDÖZTETÉSEK ELLENÉRE SEM SIKERÜLT TELJESEN KIIRTANI A KERESZTÉNYEKET.

– Amikor a múlt század közepén az amerikai hajóhad Matthew Perry tengernagy vezetésével megjelent Tokió előtt, és kikényszerítette Japán megnyitását, kiderült, hogy rejtőzködő keresztények több mint harmincezen élnek még eldugott falvakban és szigeteken. Ezek majd' háromszáz éven át, minden üldöztetés ellenére, pap és mise nélkül, a kereszténység történetében egyedülálló módon megőrizték hitüket. Xavéri Szt. Ferencnek tehát igaza volt, amikor azt mondta, hogy a japánok nagyon alkalmasak arra, hogy befogadják Jézus Krisztus hitét.

– A JAPÁN TÁRSADALOMBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ VÉGÉIG NEM TUDOTT MEGGYÖKEREZNI A KATOLICIZMUS, S A KERESZTÉNYEK SZÁMA MA SEM IGAZÁN NAGY, ALIG TÖBB, MINT NÉGYSZÁZEZER. EZ ELLENTMONDÁSNAK TŰNHET, HISZEN A JAPÁNOK, AKIK A NYUGATI KULTÚRA, ELSŐSORBAN A TECHNIKAI FEJLŐDÉS EREDMÉNYEIT OLY NAGY SIKERREL VETTÉK ÁT, E KULTÚRA MÁSIK VONATKOZÁSÁT, A VALLÁST NEM TUDTÁK – VAGY NEM AKARTÁK – MEGHONOSÍTANI. ŐN TÖBB MINT HÁROM ÉVTIZEDET TÖLTÖTT JAPÁNBAN, ÍGY SZEMÉLYES TAPASZTALATAI IS BŐSÉGESEN VANNAK A JAPÁNOKRÓL. MI LEHET AZ, AMI A JAPÁNOKAT ELTÁVOLÍTTA A KERESZTÉNY EGYHÁZAKTÓL ÉS A KATOLIKUS VALLÁSTÓL?

– A múlt században, amikor a keresztényeket felfedezték, újra elkezdtek üldözni őket, többet közülük meg is ölték. Végül, néhány éves üldözés után, az európai katolikusok tiltakozásának hatására visszavonták azt a rendelkezést, amely tiltotta a kereszténységet. 1869-től létezett bizonyosfajta vallásszabadság Japánban, de a hivatalos politika a Meidzsi-restauráció idején az volt, hogy a nyugati tudományt és technikát átvevesszük, de a szellemiség maradjon japán. A sintoizmust akarták államvallássá tenni, ez idegenkedéshez vezetett még a buddhizmussal szemben is. A nemzeti ideológia középpontjába a Meidzsi császár került, mint az istenek leszármazottja. A katonai köröket teljesen áthatotta az az imperialista ideológia, hogy Japán az istenek országa, és ezért a japánok az istenektől kapják azt a hivatást, hogy Ázsia népei fölött uralkodjanak.

A Meidzsi-alkotmány elismerte ugyan a vallásszabadságot, de a keresztény misszió egészen a második világháború végéig sok nehézséggel küzdött. Akkoriban a protestánsoknak nagyobb sikerük volt, mint a katolikusoknak. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a protestáns misszionáriusok Amerikából és Angliából jöttek, s ezek voltak azok a nagyhatalmak, amelyekre a japánok felnéztek. Franciaország ugyan még a nagyhatalmak közé tartozott, de Spanyolország és Olaszország már nem. A japánok tehát a katolikus országokat kevésbé fejletteknek látták, és ezért vallásukat is kevésbé tiszteletre méltónak tekintették. A katolicizmust a kereszténység régimódi formájának tartották, amely nincs megújítva, reformálva. A protestáns misszió-

náriusok egyetemeket alapítottak, így nagy hatással voltak az értelmiségre. A korabeli történelemtankönyvekben a katolikus egyházat nem jó színben tüntették fel. A japánok már a középiskolában megtanulták, hogy Európa története tele van vallásháborúkkal, eretneküldözésekkel és boszorkánypererekkel. A nagyon rossz európai példa volt az egyik nagy akadálya annak, hogy Japánban terjedjen a kereszténység. Gandhi mondta egyszer, hogy olyan az európai történelem, mintha Jézus sosem mondta volna, hogy „szerepd ellenségedet”, hiszen az európai történelem nem más, mint háborúk sora. Azt is tudjuk, hogy a gyarmatosítás milyen durva módszerekkel zajlott. A japánok tehát szinte kondicionálva voltak arra, hogy a kereszténységre, pláne a katolicizmusra ne nézzenek jó szemmel.

– JAPÁNBAN 1945 ÓTA TELJES A VALLÁSSZABADSÁG.

– A második világháború elvesztésével jött el Japánban az igazi demokrácia kora. Nincs általános hadkötelezettség, a gazdaság gyorsan fejlődik, s mára Japán a világ egyik leggazdagabb országává vált. Ehhez persze hozzájárult az emberek nagy szorgalma, és az országban máig élő konfuciusus etika. Miután a háború elvesztésével a sintoista ideológia is összeomlott, a császár kijelentette, hogy ő nem isten. Ezért egyes keresztények azt remélték, hogy most itt az alkalom arra, hogy Japán kereszténnyé legyen. Ez a remény nem valósult meg. A kereszténység ugyan terjed, a katolikusok száz évvel ezelőtti létszáma megfeszereződött, de a japán keresztények számának növekedése nem hasonlítható a katolicizmusnak Dél-Koreában vagy néhány afrikai országban napjainkban látható rohamos terjedéséhez.

– MI LEHET ENNEK AZ OKA? AZ ELTERJEDT NÉPHIT EREJE, A HAGYOMÁNY TISZTELETE, AVAGY MEGMARADT VALAMENNYI AZ ÉVSZÁZADOS IDEGENELLENESÉGBŐL?

– A fő ok az, hogy ahol egy nagy világvallás – Japán esetében a buddhizmus – már elterjedt, ott egy másik vallás terjedése sosem könnyű. Az utóbbi száz évben a japán sintoizmusban és buddhizmusban megindult több megújulási mozgalom is, amelyek során több ezer új vallási csoport keletkezett. Gyakran sekélyesebbek ugyan, mint a buddhizmus hagyományos változatai, viszont könnyebben érthetőek a nép számára, ezért nagy sikerük van. Például a Szóka Gakkai vallás alig hetven éve keletkezett, s ma már 12-13 millió hívője van. Emellett Japánban létezik még vagy öt, egyenként 2-3 millió hívővel rendelkező buddhista alapú, új vallás. Ez is mutatja, hogy a japán emberek érdeklődnek a vallás iránt, csak éppen egy japán számára a vallás nem azt jelenti, hogy minden vasárnap templomba megy, mint egy vallásos európai. Évente jó, ha egyszer, újkor elmegy egy szentélybe imádkozni, esetleg van a házában családi oltár, ahol a nagymama szokott az ősökért imádkozni. A hitélet itt teljesen más, mint például Indiában, ahol minden át van hatva vallási vonatkozásokkal; inkább a kínaiakéhoz hasonlít, ahol a vallás nem annyira meghatározó a mindennapi életben.

A II. Vatikáni Zsinat óta a katolikus egyház elismeri, hogy a Szentlélek működését más vallásokban is meg lehet látni, és az emberek Krisztus halála és feltámadása révén az egész emberiségben működő Szentlélek hatására, az ősigalomba vetett hit és az ősszeretettel való egybeolvadás által eljuthatnak Isten országába. Ma nem úgy misszionálunk, hogy azt hisszük: csupa ördöggel vagyunk körülvéve, és mindenki, aki nem keresztelkedik meg, megy a pokolba.

Az persze nagy öröm az embernek, ha találkozik az Atyaisten szeretetével, Jézus kegyelmével, a Szentlélek egyesítő erejével, a szentmisével, szentáldozással, egy új közösséggel, az evangéliumi értékvilággal. Én körülbelül négyszáz felnőtt embert kereszteltem meg Japánban. Mődomban volt megtapasztalni, hogy számukra ez kicsoda élmény. Mindig azt mondom, hogy Isten és a Szentlélek csodája, ha egy japán ember is keresztényé lesz. Mert mi hozzászoktunk a hithez, hogy az Isten egyszülött fia kétezer évvel ezelőtt Názáretben, Betlehemben emberré lett, halála után pedig feltámadt, és hogy ez az esemény határozza meg az egész emberiség helyzetét Isten előtt, de ez a csodálatos állítás a világ másik végén, teljesen más kultúrában nehezen megközelíthető. Az, hogy valaki ezt elfogadja, hogy ebbe belevesse magát – ez a Szentlélek csodája. Amikor a kereszteléskor feltett három kérdésemre: Hiszel-e a mindenható Atyaistenben? Hiszel-e egyszülött Fiában, Jézus Krisztusban? Hiszel-e a Szentlélekben?, azt felelték japánjaim, hogy „hiszek, hiszek, hiszek”, ez számomra csoda volt.

– AZ IS HOZZÁJÁRUL A KERESZTÉNYSÉG LASSABB TERJEDÉSÉHEZ, HOGY EURÓPÁBAN MEGOSZTOTTÁK A KERESZTÉNYSÉGET?

– Igen. Ha egy felnőtt ember Krisztus tanítványa akar lenni, akkor vagy katolikusnak kell lennie, vagy valamilyen protestáns felekezetbe lépni, vagy pedig görögkeletinek lenni. Ez az állapot természetellenes választást kényszerít adott esetben a japánokra. Így nem csoda, hogy egy Udzsimura Kanzó nevű híres japán konvertita, aki később lelkész lett, megalapította a nem egyházi kereszténységet, japánul a mukjokait. Jelmondatuk szerint Krisztust elfogadják, de egy meghatározott egyházszervezetet nem. A kereszténység lényegéhez azonban hozzátartozik az ecclesia, az egyház. Ezért kellene nekünk az ökumenizmus jegyében egyé lenni, hiszen egész másként tudnánk fellépni, ha nem lenne széthúzás. Körülbelül ugyanannyi a protestáns ma Japánban, mint a katolikus. Nemrég elkészült egy közös, katolikus-protestáns Biblia-fordítás. Tízennyolc évig dolgoztunk rajta, én is tagja voltam a szerkesztőbizottságnak. Ez már egy lépés volt a jó irányba.

– A CSALÁDI ÉS EGYHÁZI ÜNNEPEKEN MENNYIRE OKOZ PROBLÉMÁT, HA A CSALÁD EGYES TAGJAI KERESZTÉNYEK, MÁSKOR VISZONT NEM? EGYMÁS SZERTARTÁSAIN MENNYIRE VESZNEK RÉSZT?

– A japán püspöki kar más vallásokkal való dialógust szorgalmazó bizottsága kiadott egy húszoldalas füzetet, amelyben leírják, hogyan viselkedjenek a katolikusok más vallásokkal szemben. A nagy probléma mindig az elhunytakkal, az ősökkel való kapcsolat volt. A zsinat szellemében ez az irat rendkívül nyílt álláspontot képvisel. A sír buddhista kolostorban maradhat, ahogy eddig volt szokás, a családtagok minden évben megkérhetik a buddhista szerzetest, hogy mondja el az ősökért az imákat. A bonc eljöhethet a család otthonába is, ott is elmondhatja az imákat, ha van egy családi oltárocskája az ősök táblájával. A keresztény családtag is végezheti a szertartásokat. Füstölőt gyújthat, rizst tehet az ősök nevét viselő táblácskák elé, összehajthatja a kezét, csengethet a kis csengővel. A szívében pedig imádkozik az igaz Istenhez, mert minden ima feléje irányul. Ez nagy megkönnyebbülést jelentett a japán katolikusoknak. A mi hitünkre vágyóknak ugyanis gyakran az volt a legnagyobb problémájuk, hogy a kereszténység fel-

vétele után mi lesz őseik, szüleik sírjával. A protestánsok egy része ebben még nagyon kemény, elutasító álláspontot képvisel, de a katolikus egyház a zsinat óta teljesen megnyílt, nincsenek különösebb problémák.

Miséinken a nem keresztény japánok karácsonykor szoktak tömegesen részt venni. Tokióban a Szt. Ignác-templomunkban, amely a város közepén áll, már este hattól kezdődnek az „éjféli misék”. Az emberek hosszú sorban állnak a templom előtt, mert annyira tele van a templom, hogy néha órákig kell várni, amíg végre bejuthatnak. Vonzza őket a karácsony szerető, kedves légköre.

– A MAGYAR JEZSUITA RENDTARTOMÁNYNAK A HARMINCAS ÉVEK ÓTA KÍNÁBAN VOLT ÖNÁLLÓ MISSZIÓJA. MÁR CSERKÉSZKÉNT JÁRT A JEZSUITÁK BUDAPESTI MISSZIÓS KÖZPONTJÁBAN, SOKAT OLVASOTT A KÍNAI MISSZIÓRÓL, A HITHIRDETŐK ÉLETÉRŐL. MEGFORDULT AZ ÖN FEJÉBEN IS, HOGY CSATLAKOZZON A MISSZIÓHOZ?

– Tudtam, hogy Kínában a magyar jezsuita misszionáriusok nagyrészt falvakban dolgoznak, ez nem nagyon vonzott. Volt viszont egy másik dolog, ami motivált: akkoriiban a II. Vatikáni Zsinatnak nem volt még se híre, se hamva, de az első vonalban álló jezsuita teológusok, például Jean Daniélou és mások már kezdtek az inkulturációról gondolkodni. Arról írtak, hogy a kereszténységnek a keleti vallásokkal nem veszekedni kell, hanem párbeszédet folytatni, és egymástól kölcsönösen tanulni, a kereszténységet a más kultúrákba beilleszteni, azok kincseivel a magunk kultúráját gazdagítani. Ez nekünk, akkori fiatal jezsuitáknak nagyon tetszett, nekem meg talán különösen. Azt gondoltam, hogy magyar emberként – mert hiszen a magyar Kelet népe, ahogy Széchenyi is mondja – ebben a munkában jobban működhethet.

– TUDOMÁSOM SZERINT TEOLÓGIAI DOKTORI TÉZISÉT IS A KULTÚRÁK TALÁLKOZÁSÁRÓL ÍRTA.

– Olyan témát kerestem, amiről azt gondoltam, hogy később is hasznát vehetem majd. Az inkulturáció egy ókori példáját kerestem a 3. században élt Origenész műveiben. Ő volt az, aki a kereszténységet mélyen beleágyazta a görög gondolatvilágba, és megalkotta a kettő szintézisét. Nem tökéletesen persze, de azért nagyon is érvényesen. Örülök, hogy így választottam, mert Origenész teológiája egész felfogásomat meghatározta és mélyen befolyásolta, Japánban is sokat segített. Az ő teológiájának alap gondolata az irgalmas, jó Atyaistenről szóló tanítás. Ez pedig a kereszténységből a japán ember számára is a legkönnyebben elfogadható. Jézus Krisztust mint az Isten megtestesült fiát elfogadni sokkal nehezebb, mint azt, hogy van egy ösjóság és irgalom, aki jó még a gonoszokhoz is, ahogy az Úr Jézus mondja az Atyaistenről. Ez azonban bevilágít a japán emberek lelkébe, hiszen a Szentlélek is ezt suttogja a szívükben. Japánban a buddhizmus ágai közül is a mahájána terjedt el, amely többek közt Amida, a Könyörületesség Buddhája irgalmas jóságát hangoztatja. Arra nagyon vigyáznunk kell, hogy a kereszténységet úgy mutassuk be a keleti népeknek, hogy a mi Istenünk ne tűnjék kevésbé jónak és kevésbé irgalmasnak, mint az a végső valóság, amit ők megsejtettek.

– TAJVANON A FUZSEN KATOLIKUS EGYETEM SZOCIOLÓGIAI INTÉZETÉBEN KÉSZÜLT EGY FELMÉRÉS A KELETI ÉS NYUGATI VALLÁSI SZIMBÓLUMOK

FOGADTATÁSÁRÓL. A SZIMBÓLUMOK KÖZÖTT OTT VOLT A KERESZT ÉS A FESZÜLET IS. A VIZSGÁLAT EREDMÉNYE AZ VOLT, HOGY AMÍG A KERESZT VONÓ SZIMBÓLUM A TAJVANIÁK SZÁMÁRA, A FESZÜLET INKÁBB TASZÍTJA ÖKET. A SZENVEDÉSSEL AZ EMBEREK KEVÉSBÉ TUDNAK AZONOSULNI.

– Ez nemcsak a keletiekre áll. A katolikus egyházban az első feszületábrázolás a hatodik századból való. Tehát az ókori egyház öt évszázadon keresztül sohasem ábrázolta Krisztus keresztre feszítését. Hitte, és az isteni szeretet megnyilvánulásának gondolta, de úgy érezte, hogy nem kell szoborban vagy képen ábrázolni. A feszület különben főképp a nyugati egyházban kap központi szerepet, a görög egyházban sokkal kevésbé. Ott szobrok sincsenek, csak képek. Ha pedig a keresztre feszített Krisztust ábrázolják, akkor az már a dicsőséges Úr a kereszten is, és mellette az ikonosztázon mindig ott van a feltámadt Krisztus képe is. A feltámadást elhagyva csak a keresztet ábrázolni, ráadásul rendkívül realiztikusan, ez a nyugati egyház középkorból származó szokása. Én azt gondolom, hogy ha kiteszünk valahol egy feszületet, akkor mindig legyen ott a közelében a feltámadás valamilyen jele is, mert különben a mysterium pascalának csak a felét mutattuk meg, a másik, nagyon lényeges felét pedig nem.

– TALÁN A MI KULTÚRÁNKBAN BENNE VAN, HOGY JÉZUS MEGFESZÍTÉSÉHEZ HOZZÁTARTOZIK A FELTÁMADÁS IS, DE A KELETI EMBEREKNEK EZ NEM ENNYIRE EGYÉRTELMI, HISZ' ŐK NEM NAGYON ISMERIK A KERESZTÉNY TEOLÓGIÁT.

– Nálunk sem egyértelmű a dolog. Nézzük csak meg, a kereszti ájtatosság a tizennegyedik stációval végződik. Ez egyáltalán nem jó. Mert ha Krisztus ott maradt volna a sírban, akkor azt mondja Pál, hogy „még bűneinkben vagyunk”, nem lennének megváltva. Tehát elengedhetetlenül szükséges az, hogy minden, az Úr Jézussal való elmélkedési érintkezés a mysterium pascalé mindkét oldalát egyformán hangortassa. Európában annyi volt a szenvedés, hogy már csak a keresztre feszített Jézus volt az, akibe bele tudtak kapaszkodni. Ezt meg lehet érteni. De ezáltal a kereszténység bús vallássá válhat, ha valaki még nem jutott el addig a hitig, hogy „Krisztus a halállal legyőzte a halált, és nekünk életet adományozott” – ahogy a görög húsvéti ének mondja.

– KELETEN, ELSŐSORBAN KÍNÁBAN ÉPPEN A JEZSUITÁK – AKIKRE NYUGATON AZ ELLENREFORMÁCIÓ ÉLHARCOSAIKÉNT SZOKTAK EMLÉKEZNI – VOLTAK AZOK, AKIK A LEGNYITOTTABBAN VISZONYULTAK A KELETI KULTÚRÁKHOZ. MATTEO RICCI ÉS UTÓDAI A XVI. SZÁZAD ÓTA MEGPRÓBÁLTAK MÍNÉL TÖBBET ÁTVENNI A HELYI SZOKÁSOKBÓL, MEGPRÓBÁLTÁK MEGREFORMÁLNI A KATOLIKUS LITURGIÁT ÉS A SZERTARTÁSOKAT. EBBŐL HATALMAS VITA IS KIALAKULT AZ ÉVSZÁZADOK FOLYAMÁN.

– Én Matteo Ricci módszerét nagyon helyesnek tartom, és úgy vélem, hogy az egyháztörténelem egyik legtragikusabb tévedése volt, hogy római pápai parancsra betiltották. Ha nem tiltották volna be, talán megváltozik a világtörténelem folyása, mert Kína kereszténnyé válhatott volna.

– TAJVANON TÖBB KATOLIKUS TEMPLOMBAN IS FELFIGYELTEM ARRA, HOGY AZ OLTÁR MELLETT ELHELYEZIK JÉZUS LÉLEKTÁBLÁJÁT IS. KÍNÁBAN

AZ ÖSTISZTELETNEK NAGYON ERŐS HAGYOMÁNYAI VANNAK. MINDEN CSALÁDDBAN OTT VAN AZ ŐSÖK LÉLEKTÁBLÁJA. A KATOLIKUS TEMPLOMBAN JÉZUS LÉLEKTÁBLÁJA ELŐTT VÉGEZNEK SZERTARTÁSOKAT, SÓT 1971 ÓTA A KÍNAI HOLDÚJÉV UTÁNI MISÉ A KATOLIKUS HÍVEK KÖZÖSSÉGÉNEK ŐSEIÉRT IMÁDKOZNAK. AZ ELSŐ PAP, AKI ILYEN SZERTARTÁST VÉGZETT, A HELYI SZÜLETÉSŰ ERSEK VOLT.

– A II. Vatikáni Zsinaton hirdették meg az inkulturációt, ami voltaképpen rehabilitálja Riccit. Sajnos ezt háromszáz évvel ezelőtt kellett volna megtenni. XI. Pius pápa idején kezdtek először megengedni Távol-Keleten az ősök tiszteletére végzett szertartásokat, de akkor még mindig az volt a hivatalos római álláspont, hogy most azért lehet megengedni, mert fejlődött a keleti emberek felfogása, ám Ricci idejében ez babonásághoz vezetett volna, ezért helyes volt, hogy megtiltották. II. János Pál Rómában a Gergely Egyetemen tartott előadásában mondta ki először, hogy Ricci egész személyisége, viselkedése, a kínai kultúra iránti tisztelete az Evangélium hirdetésének egyetlen helyes módszere.

– MENNYIRE ÁLTALÁNOS, ELFOGADOTT MA EZ A FELFOGÁS A MINDENNAPI ÉLETBEN?

– Néha bizony a külföldiek csak felületesen akarnak inkulturálódni. Az európaiaknak például nagyon tetszik, ha Máriát, Jézust a karácsonyi képeken japán arccal ábrázolják. A japánoknak viszont egyáltalán nem tetszik, ők azt mondják, hogy Jézus nem volt japán, nem szabad elmitologizálni a dolgot. A jó ízlésű japánokban megütközést kelt, ha a misebor számára olyan csészét használunk, ami Japánban a tea számára van fenntartva. Egy született japán vagy kínai sokkal jobban át tudja érezni a helyi szokások, hagyományok helyes felhasználását. Mindig úgy mondtam a tanítványaimnak, hogy legyenek száz százalékgig keresztények, száz százalékgig japánok és száz százalékgig mai emberek. Úgy érzem, ez lehetséges.

– MELYEK A SPECIÁLISAN JAPÁN JEGYEK A KERESZTÉNY TEOLÓGIÁBAN ÉS A KATOLIKUS VALLÁSI GYAKORLATBAN?

– A japán protestánsok már a múlt századtól kezdve igyekeztek például Kung mester tanításait, a konfucianizmust és a kereszténységet etikai síkon ötvözni. Újabban a buddhizmus néhány alapelvét, például a megvilágosodást próbálják a keresztény teológiával összekapcsolni. Egy japán jezsuita atya, Kadovaki János, *Az Út teológiája* című könyvében a keleti vallások nagyon fontos fogalmát, a taót, az utat helyezi a központba. A tao Japánban is nagyon fontos fogalom. A kendő, a dzsúdó szavakban a „dó” mind utat jelent. A kereszténységben, az Ószövetségben szintén fontos fogalom a vándorlás, az út. Jézus mondja magáról, hogy „én vagyok az út”. Pál apostol mondja a szeretetről, hogy „egy mindennél csodálatosabb utat mutatok nektek”. Kadovaki könyve ezt fejti ki. Először egy japán költő, Bashō felfogását, utána egy híres buddhista mester, Dógen tanítását taglalja, majd a könyv második felében Jézusról szól: Jézus a mi utunk. Érdekes dolog, hogy bár a Szentírásban központi fogalom az út, Nyugaton nem született meg az út teológiája. Született teológia a logoszról, az alétheiáról, de az útról nem. Vajon miért? Mert az útról nem spekulálni kell, hanem járni kell rajta. Jézust követni, a tanítványává lenni, a nyomában járni – ezek rendkívül fontos, alapvető dolgok.

– A BIBLIAI KIFEJZÉSEK A HAGYOMÁNYOS JAPÁN KULTÚRÁBAN NINCSENEK MEG. A KELETI VALLÁSOKBAN ÉS FILOZÓFIAI RENDSZEREKBE NINCSENY OLYAN FOGALOM, HOGY SZENTLÉLEK VAGY ISTEN.

– A legérdekesebb probléma Isten nevének japán fordítása volt. Xavéri Szt. Ferencék úgy érezték, hogy nincs egy jó név sem. Próbáltak egy buddhista kifejezéssel, a Dajnicinyorai-jal, ami a Mahávairojana Buddha neve. Ezt használta Xavéri Szt. Ferenc egy ideig az Isten szó helyett. Mikor rájöttek, hogy ez a szó már foglalt valami másra, akkor ezt elhagyta, és a latin Deus-t használta. A keresztény századokban, a 16–18. században Istent Deusu Szamának mondták. A szama urat jelent, a Deusu pedig a latin Deus. Mikor a múlt században újra lehetett Japánban kereszténynek lenni, a katolikusok átvették a kínai katolikus szóhasználatból a Tensu – Ég Ura szót. A protestánsok voltak olyan bátrak, hogy a japán kami szót használták. A sintoizmusban ez a szó az ő istenségeket jelenti, van belőlük vagy nyolcmillió. Minden hegynek, folyónak stb. van „istene”, a kami japánul eredetileg ezt jelenti. Az egy, mindenható, világtéremtő Istent ezen a néven nevezni nagyon merész dolog volt. A protestánsok úgy gondolták, hogy majd lefordítják a Szentírást, ott több ezerszer előfordul ez a szó, így ebből meg a magyarázó könyvekből rá fognak jönni a japán olvasók, hogy nem a sinto istenségekről van szó, hanem a Biblia egy Istenéről. Úgy tűnik, hogy sikerrel jártak. A nagy japán értelmező szótárak régebben csak sokadik jelentésként sorolták fel a kami szónál, hogy a kereszténységben és a zsidóságnál a teremtő egy Isten megjelenésére használják. Ahogy jöttek az újabb kiadások, a szótárakban ez az értelmezés kezdett alulról felfelé vándorolni. Most már az első helyek egyikét foglalja el. Ha ma egy japán ember azt mondja, hogy Kami, ha nem éppen sintoista szertartásról beszél, akkor inkább a Biblia Istenére gondol, mint másra. A szó értelmét százéves munkával lassacskán sikerült átfórnálni.

– MOSTANRA A KATOLIKUSOK IS A KAMI SZÓT HASZNÁLJÁK?

– A második világháború után a japán püspökök úgy döntöttek, hogy a katolikusok is áttérnek erre. A Tensu szó a japánok számára mindig idegen maradt.

– SOKAT BESZÉLTÜNK A II. Vatikáni Zsinatról, ahol gyökeres változás történt a katolicizmus és az Európán kívüli kultúrák viszonyában. Ebben nyilván nagyon fontos szerepe volt a misszionáriusoknak, azoknak az embereknek, akik az ilyen és hasonló problémákkal évszázadokon keresztül szembesültek.

– Egyfelől „A katolikus egyház viszonya a nem keresztény vallásokhoz” című zsinati nyilatkozat, másfelől a missziókról és az egyház missziós hivatásáról szóló zsinati határozat 22. pontja fogalmazza meg az inkulturáció fogalmát. Az egyházzal szóló konstitúcióban is szerepel, hogy minden helyi egyháznak a maga saját kultúrájába kell beletesztelnie. Az Egyház helyzete a modern világban című konstitúció 22. pontjában található az a rendkívül fontos állítás, hogy mivel Isten minden embert üdvösségre hív, hinnünk kell, hogy a Szentlélek minden embernek megadja a lehetőséget arra, hogy Jézus Krisztus halálának és feltámadásának üdvözítő eseményével egyesüljön. Hogy miképpen, azt a zsinat nem magyarázza meg.

Pusztán annyit fűz hozzá, hogy csak az Isten tudja, miképpen. De a tényt állítja. A Szentlélek tehát nem akkor kezd működni az emberek szívében, amikor az első misszionárius náluk megjelenik, hanem állandóan működik minden emberben a világ kezdetétől fogva. Ezért mindaz a szép és jó, ami más kultúrákban található, nemcsak az Isten által teremtett emberi ész vagy jóakarát gyümölcse, hanem a Szentlélek csillogását is föl lehet benne fedezni, s ezért belőle nagyon sokat tanulhatunk mi, keresztények is. A misszionáriusok közül sokan, de Nobili Indiában, Ricci Kínában, a mai teológusok Japánban ezt nagyon érezték és érzik. A II. Vatikáni Zsinat a katolikus egyháznak más vallásokkal való viszonyáról szóló nyilatkozatában a buddhizmusról is szó esik. A szöveg nagyon rövid, összesen talán három sor. De nagyon szépen van megfogalmazva, s a buddhizmus különböző formáira is utal. A passzust Heinrich Dumoulin jezsuita atya készítette elő, aki szinte egész életét a Sophia Egyetem tanáráként Japánban töltötte. A hozzá hasonló emberek tapasztalatai nagyon is befolyásolták az egyházat.

Karl Rahner, a híres német jezsuita teológus érdekes módon osztja be az egyháztörténet korszakait. Szerinte a II. Vatikáni Zsinattal az egyház történetének új korszakába lépett. Az első korszak nagyon rövid volt: Jézus halálától és feltámadásától az ún. jeruzsálemi zsinatig tartott. Ott határozták el az apostolok és a testvérek, hogy a pogányságból megtérteket nem kell kötelezni a mózesi törvények megtartására. Addig a kereszténység úgy nézett ki, mint egy zsidó szekta. Ekkor megnyíltak a világ felé, de akkor számukra a világ voltaképpen csak a római birodalom és a környező országokat jelentette. Az ókori egyház konkrét formája a keresztény nyilatkozatás, a görög kultúra és a római jog egybefolyásából jött létre. Ez a forma élt tovább Európában évszázadokon keresztül. Amikor más világrészeket misszionáltunk, ezt a fajta kereszténységet exportáltuk. Az Evangéliumot együtt terjesztettük a nyugati kulturális elemekkel. Ez a korszak egészen a II. Vatikáni Zsinatig tartott. Ekkor lett az egyház nemcsak neve szerint, hanem valójában katolikus, egyetemessé. Ma minden népnek egyforma polgárjoga van az egyházban. A mostani pápa sokszor mondja, hogy az egyház egyetlen kultúrához sincs kötve. Minden kultúra értékeit elismeri, azok árnyoldalait pedig az Evangélium fényével igyekszik megtisztítani, megnesztetni. Ugyanakkor mindazt, ami igaz, szép és jó az emberek lelkében és kultúráiban, azt elfogadja, azzal gazdagodik.

– ÖNNEK SZEMÉLYESEN MIT ADOTT JAPÁN? HOGYAN VÁLTOZOTT A JAPÁNBAN TÖLTÖTT EMBERLÉTŐNYI IDŐ ALATT?

– Nagy törések sohasem voltak az életemben. Amit a japánoktól megtanultam, az elsősorban a másokra figyelés. Ők mindig figyelnek arra, hogy a másikat meg ne bántás, hogy mosolygó atmoszférában folyjék minden. A magyar „jól megmondja a magáét”, a japán nem. Ő minden cselekedetének „megadja a módját”, türelmes. Ha valamit nem lehet megváltoztatni, akkor a japán nem dühöng, hanem azt mondja, hogy „ez van, nincs mit tenni”. A japánok optimisták. Mindennek a gyökerében a mosolygó ösharmóniát érzik. Ezért a kis örömlőknek is nagyon tudnak örülni: a cseresznyevirágnak, a szép vázáknak, a természet szépségeinek, a tücskök-bogarak énekének.

AZ INTERJÚT VAMOS PÉTER KÉSZÍTETTE

A kárpótlás

2000-BEN SEM LESZ VÉGE

MIHÁLYI PÉTER

*Ha valami rosszul indul, a bajok exponenciálisan sokasodnak.**

(Murphy törvénykönyvéből)

1. Kárpótlás, reprivatizáció, privatizáció

Még a rendszerváltás előtt, a Németh-kormányból kikényszerítendő szimbolikus gesztusként merült fel a kárpótlás gondolata, mint az 1956 miatt meghurcolt személyeknek járó erkölcsi, politikai és anyagi jóvátétel. Akkor csak kevesen gondolták, hogy mindebből egy 10–15 éven át húzódó, több száz milliárd forintos ügy keletkezik. Ma már egyértelmű, hogy a kárpótlás a magyarországi rendszerváltás egyik legkülönösebb intézményévé vált, amely több mint 2 millió polgárt, a magyar családok egyharmadát közvetlenül is érintette, s még a határon túl is kiterjedt vagy 250 ezer családra. A kárpótlás választott formája, a kárpótlási jegy kezdettől fogva értékpapírként, pénzhelyettesítőként működik, befolyásolva ezzel a privatizációt, a tőkepiacokat. Nem tud szabadulni a kárpótlástól a jogalkotás sem. Újabb és újabb törvények születnek, s a kárpótlástól távolálló területek jogi szabályozása is kénytelen számot vetni a le nem zárt kárpótlási folyamattal. A kárpótlás kiterjedése, intézményesült, s a a magángazdaság és az állami szféra között kialakult üzleti kapcsolatok miatt önérdékűvé vált.

Mint az jól ismert, a kárpótlás az 1990-es választások során csak egyetlen párt, az FKGP programjában szerepelt központi helyen. Pontosabban, a kisgazdák a föld reprivatizációja mellett szálltak síkra, mert ezt tekintették a parasztságot ért jogsértéssorozat egyetlen konzekvens megoldásának. A kárpótlás számukra csak pótmegoldásként jött szóba, olyan esetekben, ahol a vagyon közvetlen visszajuttatása nem lehetséges. Amikor részeseivé váltak a kormányzati hatalomnak, alkudozni kezdtek az MDF-fel. Ez fontos következményekkel járt.

A kárpótlás elválaszthatatlanul összekapcsolódott az agrárium és a privatizáció ügyével. Korábban nem ez volt a helyzet. A kisgazdák kivételével ugyanis valamennyi parlamenti párt a kárpótlást – az erkölcsi és politikai jóvátétel gesztusán túl – alapvetően nyugdíjkiegészítésként fogta fel, s ennek a logikának a mentén került sor a munkaügyi

miniszter felügyelete alá rendelt Kárpótlási Hivatal felállítására 1990 szeptemberében.

Antall József – talán időhúzás céljából, talán azért, hogy elhárítsa magától a politikai felelősséget – alkotmányossági útra terelte a kisgazdákkal folyó vitát. Ez késleltette a kárpótlási-reprivatizációs törvényeket, miközben a potenciálisan szétszórható állami vagyon érintő parlamenti „törvénygyártás” egy pillanatra sem állt le.

Az alkotmányossági vita miatt két évre háttérbe szorult a politikai üldözöttök kárpótlása – s ezzel az Antall-kormány mélyen megsértette az '56-os szervezeteket. E szervezetek jobbratolódásának, s a MIÉP politikai érvkészlétének gyökerei idáig nyúlnak vissza.

Alkotmányossági szempontból a kérdés az volt, hogy szabad-e a kárpótlás, illetve a reprivatizáció tekintetében különbséget tenni állampolgár és állampolgár között aszerint, hogy mit vettek el tőle. Kaphat-e másféle vagy más mértékű kárpótlást az, akitől a földjét vették el, mint az, akinek gyára, üzlete vagy háza veszett oda? Amíg ez a vita folyt, a reprivatizációs elképzelések jogi támaszai meggyengültek. Természetesen az államapparátust nem az FKGP elleni ármánykodás szándéka vezette, inkább a több fronton való látványos előrehaladás kényszere mozgatta. Az 1990-ben nagy sietséggel elfogadott önkormányzati törvény a települési önkormányzatoknak juttatta a korábbi tanácsai bérlakásokat, amelyek ezel kiestek a reprivatizáció köréből. A Németh-kormánytól szinte készen kapott, de csak az 1990. évi választások után elfogadott előprivatizációs törvény – a kisebb üzemek, szolgáltató cégek tömeges értékesítésével – egy további siker-területről szorította ki a reprivatizációt.

Itt érdemes felidézni az 1990 szeptemberében megjelent – tehát nyilvánvalóan pár hónappal korábban megfogalmazódott –, *A nemzeti megújulás programja* címet viselő kormánydokumentum idevágó passzusát, mely mind rövid terjedelmét, mind szóhasználatát illetően jól jellemzi az MDF vezető politikusainak akkori gondolkodását:

„A kormány a tulajdonok (gyárak, üzemek, boltok, műhelyek) természetbeni visszaszája (reprivatizálása) helyett kártalanítást ajánl. A kártalanítás csak részleges lehet a felhalmozott nemzeti közterhek (külföldi adósság, belső adósság, torz gazdasági szerkezet) miatt. Olyan értékpapír formában kifejezett kártalanítást javasol a program, amely új tulajdon vásárlására fordítható.”

Az Alkotmánybíróság határozatát, az ötpárti konszenzust

Részlet a szerző *A magyar privatizáció krónikája* c. készülő könyvéből.

* E tanulmány a kárpótlás problémakörét a privatizáció nemzetgazdasági összefüggései alapján elemzi, a kárpótlásnak a mezőgazdaságra és a falu életére gyakorolt hatásával nem foglalkozik. Az Olvasóktól és az érintettektől a szerző elnézést kér. Van az úgy, hogy egy betegség összes szövődménye nem fér be egy cikk keretébe.

és az időközben megváltozott szóhasználatot is figyelembe véve, az 1991. június 26-án elfogadott *első kárpótlási törvény* elvetette a reprivatizációt, figyelmen kívül hagyta az 1956-hoz kapcsolódó „személyi” sérelmeket, és kizárólag az állam által 1949 után okozott vagyoni károkat kívánta kárpótolni. A törvény a tsz-ekbe kényszerített földek, az államosított lakások után ígért kárpótlást, és azt is csak részlegesen: 200 ezer Ft-ig a teljes összeg visszajárt (természetesen jegy formájában), afelett azonban degresszíven csökkent az összeg, és 5 millió Ft-nál húzták meg a felső határt. Akkor tájt ez az összeg – készpénzre váltva – egy kisebb méretű budapesti öröklakás megvásárlásához volt elegendő.

A kárpótlási jegyet (KPJ) ebben a törvényben szabadon forgatható értékpapírként, s ezen belül állampapírként definiálták. A jegy tulajdonosának jogában áll: az állami vagyon reprivatizációja során értékesítésre kerülő vagyontárgyakat, részvényeket, üzletrészeket megvásárolni; termőföldtulajdont szerezni¹; állami és önkormányzati tulajdonban lévő lakástulajdont szerezni²; életjáradékot igényelni³; az Egzisztencia-hitelről szóló jogszabály alapján történő hitelfelvétel esetén a kárpótlási jegyet saját erőként (készpénzként) elismertetni.

Az első kárpótlási törvény elfogadásával a kárpótlás szelleme kibújít a palackból, és oda már soha többé nem lehetett visszakényszeríteni. Mint az teljes mértékben előre látható volt, a különféle időpontokban, különféle személyeket, különféle módon ért, különféle mértékű jogtalanságok olyan *logikai láncolat*ot képeztek, amely bármely ponton megragadható, és csak politikai erő kérdése, hogy kinek sikerül a maga követelését úgy beállítani, hogy az a már törvényileg akceptált sérelmekhez képest mindössze apró elmozdulást igényel. Így született meg 1992 májusában a *második kárpótlási törvény*, amely időben terjesztette ki a vagyoni sérelmeket (1939–1949), majd a *harmadik törvény*, amely a személyes szabadság elvonásáért, a deportálásért, a szovjet hadifogságért stb. helyezett kilátásba kárpótlást. Várható a *negyedik kárpótlási törvény*⁴ – és nincs elvi alap a sor lezárására.

Ha jár kárpótlás a hadiárvaéknak, akkor járhat a hadiövegyeknek is, ha jár kárpótlás az elvett istállóért, akkor van jogalap az államosított kocsmá italkészletét is vissza-perelni. Ha az elveszett telekönyvi igazolás helyett egy tanúvallomás is elegendő a földtulajdon igazolására, akkor legyen elég a tanúskodás a börtönben elszendvedett kínzásokért is. Ha időt vesz igénybe, amíg a földárverések útján a szövetkezetek kárpótlásijegy-tulajdonossá válnak, akkor a várakozás idejére bocsásson ki az állam pót-kárpótlási jegyet; ha határidőhöz van kötve a kárpótlási igények beadása, méltányossági okból kaphassanak azok is lehetőséget a „pótkárpótlás”-ra, akik valamilyen okból mégis elmulasztották ezt a határidőt (ezt hívták a kárpótlási törvény „újrakezítésének”) stb. És így tovább, és így tovább... Bíróság és kormányzat legyen a talpán, aki ellen tud állni az effajta nyomásnak.

A kárpótlási törvények előkészítésekor jelentősen alábecsülték az érintettek körét. Nagy Ferenc, az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal (OKKH) elnöke ezt el is ismerte:

„A politikai kárpótlás esetében nagyjából százezerre be-

csülték a majdan kártalanítandók számát. Ez utólag egészen érthetetlen, hiszen csak a keleti hadifoglyok száma meghaladta a kétszázharmincezeret. Még nagyobb volt a melléfogás az 1994 elején meghirdetett pótkárpótlás esetében. Maga a hivatal is ötven-százezerre tette a jogosultak számát, a törvény kihirdetése után azonban hatszázezer új igény érkezett.”⁵

Aki ismeri miként működött 40 éven keresztül a tervgazdaság, annak ez a fajta alátérvezés nem ismeretlen. Bevett gyakorlata volt a politikai erőknél, a különféle érdekcsoportoknak, hogy a döntéshozókat a javasolt akciók költségeinek tudatos alultervezésével terelték kényszerpályára. A fontos az volt, hogy a döntés megszülessen, azután majd utólag hozzá lehet szabni az erőforrásokat a kényszerpályán felmerülő igényekhez. Ezt a mechanizmust hívták „tervbeakaszkodás”-nak.

A legutolsó adatok az 1996 végi állapotot rögzítik: eszerint öt év alatt az országos és a megyei kárpótlási hivatalok 1,8 millió kérvény alapján 1,6 millió pozitív határozatot hoztak, és 131 Mrd Ft címletértékben állítottak ki kárpótlási jegyet. A vagyoni ügyek 96%-át, a személyi ügyek 48%-át minősítették jogosnak. *Ha ilyen nagy arányban hagyják jóvá kérvényeket, vajon volt-e egyáltalán értelme egyáltalán elbírálni ezt a közel kétmillió beadványtömeget?* Nem lett volna-e lényegesen gyorsabb, olcsóbb és az érintettek számára is megnyugtatóbb megoldás, ha a Népeességnyilvántartó Hivatal adatai alapján minden, életkora alapján potenciálisan érintett magyar állampolgár valamiféle automatizmus alapján részesült volna kártérítésben? Ennek persze az lett volna a következménye, hogy a fogoly és a foglár ugyanakkora összegű kárpótlást kap.

A mából visszatekintve talán sajnálhatjuk, hogy az első kárpótlási törvény vitájában felvetett SZDSZ-javaslat a 20 000 forintos lakossági vagyonyjegyről hamvában holt, s még az SZDSZ is mindent megtett a gyors felejtés érdekében. A vagyonyjegy is mintegy 200 Mrd Ft értékű állami tőke felajánlását igényelte volna, de valószínűleg a végrehajtás gyorsabb lehetett volna. Persze a fogoly-foglár dilemmától ebben az esetben sem lehetett volna megszabadulni.

Az élet bebizonyította, hogy a közel 2 millió kérvény elbírálására a Kárpótlási Hivatal nem volt alkalmas. Bővítésre és a kormányzati rendszerbe való beillesztésére és milliárdokkal mérhető ráfordításokra volt szükség. Időt vett igénybe, és óriási költséggel járt a kárpótlási határozatok és a KPJ-et „szétterítők” apparátus kiépítése is. Tegyük ehhez hozzá, hogy a közel kétmillió aktatömeg beláthatatlan ideig teherként és költségként itt marad az állam nyakán. A személyiségi jogok védelme okán, továbbá a kiadott 131 Mrd Ft címletértékű jegy bizonylatának megőrzése érdekében – no meg a folyamatban lévő perek miatt – az OKKH-t a kárpótlási folyamat végső lezárása után sem lehet megszüntetni.

A kárpótlási törvények végül is nem tudták végérvényes módon rendezni a reprivatizációs igények miatti jogbizonytalanságot. Pedig 1990-ben ez volt az egyik legfontosabb cél! Ma sincs olyan törvény, amely kimondaná, hogy reprivatizáció pedig nem lesz, és *nem született meg a többször beígért „utolsó” kárpótlási törvény*, amely egyszer s mindenkorra lezárná a jogorvoslati utat a további igények előtt. Bár az Alkotmánybíróság négy határozatban is fog-

lalkozott az idevágó részproblémákkal, de a végső állásfoglalástól elzárkózott. Alighanem igaza van Sárközy Tamásnak, aki ezt úgy értelmezi, hogy az alkotmánybírák a kárpótlási törvények lezárása után az összes korábbi törvény fényében kívánják megítélni, hogy nem történt-e alkotmányellenes diszkrimináció. Így azonban továbbra is bizonytalanság uralkodik a tulajdon körül. Bármikor előfordulhat, hogy államosított vagyonuk visszaszerzése érdekében a volt tulajdonosok vagy leszármazottaik pert indítanak a magyar állam ellen.

Máig ható gondok forrása, hogy a kárpótlási törvények jogilag felemás érvéltre épültek a magán-, illetve a jogi személyek kártalanításával kapcsolatban. Kezdetben még egyértelműnek tűnt a dolog: az első kárpótlási törvény 1. §-a kizárja a törvény hatálya alól a jogi személyeket, és egyáltalán nem ismeri el a vagyonvisszaadásra irányuló igényeket. A volt *egyházi ingatlanok* esetében azonban a törvény másképp rendelkezik. Ezen a téren érvényesül a restitúció, a vagyonvisszaadás, s a jogszabály 1948-at jelöli meg a sérelmek kezdő dátumaként. A történelmi egyházak a törvényt tudomásul vették, de nem fogadták el, s mindmáig semmi jelét nem adták annak, hogy lemondanának a teljes körű restitúcióról.

E kérdéskör nemzetgazdasági jelentősége csekély, noha nem lehet kizárni, hogy bizonyos körülmények között fel-fűtött politikai viták kísérik majd. Alkotmányossági szempontból azonban kérdéses, vajon megengedhető-e, hogy hasonló tárgyú törvények ennyire ellentmondó jogalpra épüljenek. (Az Alkotmánybíróság szerint a törvények közötti összhang nem tartozik a testület hatáskörébe.)

Gazdasági szempontból sokkal súlyosabb a helyzet a *települési önkormányzatok* esetében, melyek 1990 óta küzdenek a területükön lévő közszolgáltató vállalatok vagyonának részleges vagy teljes megszerzéséért, s számos törvény az ő reprivatizációs igényeiket is akceptálta. Tulajdonképpen reprivatizációnak – de mindenképpen kárpótlásnak – tekinthető az a rendelkezés is, amely a volt állami gazdaságok dolgozóinak 20 aranykorona értékben ingyenes földosztást engedélyezett.

Az évek múltán egyre világosabb, hogy a kárpótlás és a privatizáció összekapcsolása csalódást okozott: a *kárpótlás* vagyont ígért, miközben az érintettek többsége pénzt szeretett volna látni. A folyamat időbeli elhúzódnása is sérti az érintettek jogérzékét, hiszen a vagyon szétosztása, illetve privatizálása előbb kezdődött meg, mint hogy minden érintett megkapta volna a neki (vissza)járó vagyont, illetve az új osztozkodásban való részvételhez szükséges „belépőt”, a kárpótlási jegyet.⁶

2. A kárpótlási jegy mint különleges értékpapír

Az első kárpótlási törvény megalkotói nem gondolták végig, hogy milyen szerzeágazó kötelezettséget jelent az a döntésük, hogy a KPJ-t szabadon forgatható értékpapírként határozzák meg. Ez nem volt szükségszerű – több kelet-európai országban a kárpótlási jegyhez hasonló papírok névre szólóak, és semmilyen formában nem forgathatók. Ezzel szemben a magyar KPJ szabadon forgatható és átruházható értékpapír, éppúgy, mint a részvény vagy a bankjegy. Csak hogy a KPJ *adminisztrációja, jogszabályi védelme, nyomda-technikai kivitele és adózási rendje minőségét tekintve messze elmaradt a részvényektől és a bankjegyektől.*

A KPJ kibocsátására és megsemmisítésére a Budapest

Bank brókercege, a BÉB Rt. kapott megbízást, mely a jegyek forgalmazásában is részt vett. Hosszú évekig a BÉB Rt. volt az Állami Vagyonügynökség kárpótlási jegy-letékezelője is, ami azt jelentette, hogy aki a privatizációs pályázat során KPJ-vel kívánt fizetni, az nála helyezte jegyét letétbe.

1995 folyamán a BÉB Rt. tevékenységét mind az ÁV Rt., mind az Állami Számvevőszék, mind pedig a Kormányzati Ellenőrzési Iroda megvizsgálta. Valamennyien megállapították, hogy a BÉB-nél hiányzott a teljes körű és pontos nyilvántartás a kiadott, a letétben lévő és az állam tulajdonába visszakerült, megsemmisítésre váró jegyekről. Sőt 1995 nyaráig még eljárási szabályok sem voltak, hiszen a kárpótlási törvények semmiféle iránymutatást nem adtak, s a későbbiekben semmilyen állami szerv nem érezte úgy, hogy az ő kötelezettsége lenne szabályokat alkotni. Mi több, az ellenőrzés összeférhetetlenséget is megállapították; miután a jegyek kibocsátásával foglalkozó szervezet egyúttal másodlagos forgalmazó (azaz bróker) is, ami visszaélésre ad lehetőséget. Elég hamar – még az Antall-kormány első éveiben – világossá vált, hogy a jegy könnyen *hamisítható*, és feltehetően hamisítják is.⁷

A törvény úgy rendelkezett, hogy – szemben a bankjegyekkel, a részvényekkel és a csekkekkel – a KPJ végső felhasználása után megsemmisítendő. Ez két okból is bajos. Már önmagában az az elgondolás is vitatható, hogy indokolt-e a felhasznált KPJ-k megsemmisítése. Ezzel ugyanis maga a bizonyíték tűnik el. Am az is kiderült, hogy ilyen mennyiségű értékpapír ellenőrizhető formában történő megsemmisítésének egyáltalán nem voltak meg az anyagi feltételei. A BÉB-ben sorozatban sértették meg az értékpapírok és a szigorú számadású nyomtatványok nyilvántartását szabályozó előírásokat (például azzal, hogy a megsemmisítést egyetlen személy végezte, mindenfajta ellenőrzés nélkül), a szűrőpróbaszerű ellenőrzés talált a felhasznált jegyek között olyan sorozatszámút, ahol a betű- és a számkombináció egymást kizárta (tehát komolyan felmerül a hamisítás gyanúja) stb. Ezért 1995 végén a KPJ megsemmisítését a Nemzetbiztonsági Hivatal vette át.

Előre látható volt, hogy a KPJ mint értékpapír után három évig fizetendő *kamat* – a mindenkori jegybanki alapkamat 75%-a – sok lesz a költségvetésnek, de édeskevés a jegy tulajdonosainak. Minthogy a kamatot nem fizetik ki, hanem az a jegy névértékét növeli, a jegy megtartására nincs igazi késztetés. Ezért lehetett arra számítani, hogy a kárpótláltak, illetve azok az önkormányzatok és tsz-ek, melyek a KPJ-t kénytelenek elfogadni, abban lesznek érdekeltek, hogy minél gyorsabban készpénzre váltsák a jegyet. Ebből pedig nem volt boszorkányság arra következtetni, hogy túlkínálat lesz a piacon, ami az *árfolyam megállíthatatlan csökkenését* fogja eredményezni.

Az már a kárpótlás indulásakor nyilvánvaló volt, hogy a KPJ korlátozott felhasználhatóságából és a lőkészterű kínálatból eredő veszélyeket csak a jegy *tőzsdéi bevezetése* mérsékelheti. A brókercegek nem tartanak tárcájukban nagyobb mennyiségű jegyet: a kicsik azért nem, mert ennek forgóeszköz-költségeit nem tudnák az árban érvényesíteni, a jegykereskedelemre specializálódott nagyok pedig azért nem, mert szükség esetén – jegyfelhajtó dealerektől, ügyvédi irodáktól, befektetési alapoktól, kárpótlási jegy-

hasznosító társaságoktól stb. – képesek akár 200 millió forint értékű jegyet egy nap alatt is felhajtani.

A KPJ tőzsdei bevezetése (1992. december 1.) megteremtette a papír likviditását, és átláthatóvá tette a jegypiacot. Ez volt a cél. Az ÁVÜ már az első kárpótlási törvény megszületésekor pontosan tudta, hogy a törvény szabta korlátok és a kárpótlásra jogosult személyek kiszámítható „üzleti” stratégiája együttesen oda vezet majd, hogy az *elsődleges kárpótolta*k jelentős része azonnal készpénzre fogja váltani jegyeit. Sőt az is előre látható volt, hogy a *kényszerelfogadók*, az ún. *másodlagos kárpótolta*k – a mezőgazdasági szövetkezetek, a települési önkormányzatok és a nyugdíjbiztosítók, tehát mindazok, akik kötelesek átvenni az elsődleges kárpótoltak jegyeit – szintén így fognak viselkedni. A KPJ kizárólag az állami vagyonkezelő szervezetek által felkínált vagyonrészek megvásárlásakor kerül ki véglegesen a forgalomból.

Ebből a szempontból tehát minden olyan intézkedés, ami a jegy forgathatóságát segíti, csakis üdvözlendő lehet. Ezért bátorította az ÁVÜ a tőzsdei bevezetést, azt, hogy különféle kiskereskedelmi bolthálózatok, utazási irodák, nyugdíjpénztárak és biztosítók készpénzfizetés gyanánt fogadják el a KPJ-t, és ezért támogatták a különféle kárpótlási jegy-hasznosító társaságok alapítását.

Addig, amíg a KPJ tőzsdei árfolyama nem maradt el lényegesen a címletértéktől, az átláthatóság a kormányzat és az ÁVÜ apparátusa számára csak előnyös volt. Fordult azonban a helyzet akkor, amikor beindult az árfolyam lemorzsolódása, s ezt a tényt a társadalom a kormány tehetetlenségeként értelmezte. Ettől a pillanattól kezdve a KPJ árfolyamának alakulása *par excellence* politikai kérdéssé vált: a nyomásnak a privatizációért és a kárpótlási folyamatért felelős politikusok nem tudtak, és általában nem is akartak ellenállni. A KPJ árfolyama *kampánykérdés* lett a szó közvetlen politikai értelmében, s az elmúlt évtizedek gyakorlatából jól ismert államapparátusi technika értelmében egyaránt. Csak a kampánypszichózissal magyarázhatjuk meg, hogy miért születettek sorra olyan döntések, amelyek 1. teljesíthetetlen ígéreteket tartalmaztak, 2. tételes jogszabályokat sértettek, illetve 3. előre látható módon a gazdasági élet más területein millárdos veszteségeket eredményeztek.

ad 1. A KPJ árfolyamának emelése, akár csak fenntartása is hónapról hónapra növekvő erőfeszítést igényelt. Olyan volt ez, mint a végső stádiumban lévő rákos beteg fájdalmának enyhítése: napról napra növelni kell a morfi-umadagot, ha azt akarjuk, hogy a kínok elviselhető szinten maradjanak. Ide tartozott az ÁV Rt. vagyonának bevonása a kárpótlásba az ígéretes szintjén, az erdők bevonása az osztogatás szintjén, a sokat emlegetett kisbefektetői részvényvásárlási program, de az a nyilvánosság által alig ismert ÁVÜ-döntés is (1994. március), amely előírta, hogy 250 millió Ft-nál kisebb vagyonú cégek esetében a megajánlott vételár minimum 30%-át jeggyel kell fizetni. Ennek alapján készülték az 1994. évi Vagyonpolitikai Irányelvek (VPI) is: ezek az ÁVÜ és az ÁV Rt. részére 210 Mrd Ft értékű kárpótlási jegy-bevonási kvótát határoztak meg. Hogy e tervszámok irreálisak, az már a VPI elfogadásának pillanatában is nyilvánvaló volt, s ezt azok is pontosan tudták, akik a „ceruzát fogták”. Csak a cél volt

fontos: a KPJ folyamatos beváltásának ígérete, hiszen ez tartotta életben az árfolyamot.

ad 2. Az érintettek szóbeli visszaemlékezései, valamint néhány brókercég és az ÁVÜ között kialakult „baráti” viszony tényéből arra lehet következtetni, hogy 1992–94 között az ÁVÜ (az OKKH és a pénzügyi kormányzat jóváhagyásával) árfolyam-karbantartási céllal intervenciók vásárlásokat hajtott végre a szabadpiacon. Ez nyilvánvalóan törvénysértő eljárás volt: az ÁVÜ mint költségvetési intézmény ezt nem tehetné volna meg. Valószínű, hogy a későbbiekben nem is maga vásárolt, hanem „baráti” brókercégek jártak el helyette. Persze e sejtést nehéz lenne minden kétséget kizáróan bizonyítani.

ad 3. Maga a KPJ – legalábbis az eredeti kárpótoltak számára – adómentes értékpapír. *Adófizetési kötelezettség* akkor keletkezik, ha a papír tulajdonost vált, ha az értékpapír eladója árfolyamnyereségre tesz szert. A tapasztalatok szerint ilyen tranzakciók után a valóságban szinte soha nem történt adófizetés.

Bár a KPJ a privatizáció során készpénzként (is) forog, az adótörvények szempontjából a KPJ nem készpénz. Éppen ezért azok, akik KPJ-ért közvetlenül vásárolnak befektetési jegyet, állampapírt vagy újonnan kibocsátott részvényt, nem részesülhetnek olyan adókedvezményben, mintha készpénzért tették volna ugyanezt. Az áthidaló megoldás természetesen gyorsan megszületett: a különféle kárpótlási jegy-hasznosító társaságok és befektetési alapok a tranzakciók formális megkettőzése útján állítanak elő olyan helyzetet, amellyel a befektetők adómentesítést érhetnek el. 1993-ban ezek még tipikusan jegyhasznosító megoldások voltak, melyekben a befektetők tényleg KPJ-tulajdonosok voltak, 1995-ben azonban már elszaporodtak az olyan konstrukciók, melyekben a KPJ adásvétele már csak papíron létezett, s az egész befektetés egyetlen értelme az adókerülés volt. Ezt a jogi-számviteli kiskaput előszeretettel alkalmazzák mind a magasabb jövedelmű magánszemélyek, mind a vállalkozások. Becslések szerint ezek a konstrukciók már több tízmilliárnyi bevételkiesést okoztak az adóhivatalnak.

3. A kárpótlási jegyek és részvények cseréje

Már 1990-ben sokan kétségbe vonták, hogy az elsődleges jegytulajdonosok képesek lesznek arra, hogy jegyeiket a privatizáció során az állami vagyon megszerzésére használják fel. Egyáltalán feltételezhető-e, hogy a kárpótoltak igényt tartanak erre a vagyonra? Nem inkább valamiféle nyugdíjkiegészítésre vagy egyösszegű készpénzsegélyre lenne szükségük?

Az első kárpótlási törvényben meghatározott 5 millió forintos felső határ drámai módon megkérdőjelezte a kárpótlás és a privatizáció összekapcsolásának szándékát. Hiszen még a maximális 5 millió forintból sem lehet vállalatot venni, a kárpótlás átlagos mértéke pedig alig haladta meg a 100 ezer forintos határt. A kormány ezt hosszú ideig nem volt hajlandó nyilvánosan bevallani.

Csak egyetlen kiút kínálkozott – az egyedi kárpótlási jegy-részvény csere. A kormány az erre vonatkozó döntést már 1991 őszén meghozta, de az első jegycserékre csupán 1992 tavaszán került sor. 1992 és 1996 között 60 társaság, 60 Mrd forintnyi részvénye került a piacra a jegycserék so-

rán. Ez számottevő mennyiség, mind a tőzsde, mind a magyar privatizáció egészének méreteihez viszonyítva.

Az indítás, az Alfa-, a MÜART- és a TITAN-részvények cseréje teljes kudarcnak járt, a felajánlott részvények 1–2%-ára volt csak jelentkező. A jég akkor tört meg, amikor 1992 júliusában az ÁVÜ az IBUSZ részvényeit is bevetette, ráadásul a jegytulajdonosok számára rendkívül előnyös, 3:1 cserearányt állapított meg. Mivel az IBUSZ ekkor már nemcsak a budapesti, de a bécsi tőzsdén is be volt jegyezve, az érdeklődés óriási volt. Hogy mennyire ki volt éhezve a sikerre az ÁVÜ, azt mi sem jellemzi jobban, mint az a tény, hogy az ÁVÜ portfóliójában ekkor már egyáltalán nem volt IBUSZ-részvény, de hajlandó volt arra, hogy készpénzért vásárolja meg azt az OKHB-tól, és adja tovább „akciós áron”. Ezt követően sikerek és kudarcok váltották egymást. 1992-ben és 1993-ban az ÁVÜ több ízben is próbálkozott az OTP-részvények felajánlásával – 1:1 arányú részvénycsere mellett alig volt érdeklődés; hasonlóképpen kudarc volt az OMKER, a Zalakerámia, a DÉMÁSZ és az ÉDÁSZ, valamint a Budapest Bank és a MOL felajánlása, hogy csak a legismertebb cégek példáját említsük az 1992–93-as időszakból. Népszerűnek bizonyult viszont az Inter-Európa, a Csemege-Meinl, a Pick, a Buszesz, a Fejértej, a Balaton Fűszert, a Prímagáz stb.

1994 közepén már világgosan látszott, hogy a jegytulajdonosok körében csupán azok a részvények számíthatnak sikerre, amelyek az alábbi három feltételből legalább kettőnek megfelelnek:

- külföldi többségi tulajdonosuk van,
- a részvény már be van jegyezve a tőzsdén,
- többségi befektető kibocsátási áron visszavásárolja a részvényeket.

E három feltétel közül a harmadik a legizgalmasabb: ha ugyanis van visszavásárlási garancia, akkor a jegytulajdonosok megkapják a KPJ névértékét, sőt talán még valamivel többet is. Más oldalról nézve viszont egy ilyen ügylet a kárpótlás és a privatizáció összekapcsolását megcélzó kormányzati szándék megcsúfolása. Hiszen nem történik más, mint az, hogy a részben vagy teljes mértékben állami tulajdonban lévő társaság saját részvényeit saját nyeresége terhére visszavásárolja. Végző soron tehát ezzel a technikával az állami vagyonkezelő az adófizetők kárára juttat egy bizonyos mennyiségű készpénzt a kárpótoltnak. Ezt a célt egyszerűbb eszközökkel is el lehetett volna érni...

A részvénycsere nagy kérdése, hogy adott mennyiségű vállalati részvény felajánlásakor a kedvezményesből milyen mértékben részesülhet bármely jegytulajdonos – függetlenül attól, hogy milyen úton jutott a jegyhez.

A variáció: Tétélezzük fel, hogy a cél a legnagyobb mennyiségű KPJ bevonása a lehető legkisebb ráfordítás mellett. Ekkor semmiféle korlátozást nem szabad alkalmazni, s az állam számára az a legelőnyösebb, ha brókercégekkel és nagy tételekkel operáló spekulánsokkal bonyolítja le a cserét. Ilyen feltételek mellett arra is lehet számítani, hogy a brókercégek és a spekulánsok a másodlagos piacokon felhajtják a KPJ árát, mert jegyhez akarnak jutni.

B variáció: Most tegyük fel azt, hogy az állam azt tekinti legfontosabb célnak, hogy a részvények teljes mennyisége

garantáltan az elsődleges jegytulajdonosokhoz és a kényeszerelfogadókhöz jusson. Ebben az esetben távol kell tartani a nem eredeti jegytulajdonosokat a jegyzéstől, és a részvények terítésével, a jegyzési idő kiterjesztésével el kell érni, hogy még a legkörülményesebben mozgó „Mari néni” is lehetőséget kapjon a jegycserére. Természetesen ennek költségei vannak, hiszen működtetni kell egy szűrőt, amely a szabadpiacon vásárolt jegyek tulajdonosait nem engedi be, és szükség van egy, az egész országot lefedő, terítő-szétosztó hálózatra is, amely képes az ország legelguggottabb zugába, sőt a határon túlra is eljutni. Amennyiben ez a szűrő működik, így a másodpiaci jegy árfolyama mérséklődni fog.

Bár az A és a B variáció közötti eltérés könnyen átlátható, a közvélemény és a privatizációért felelős politikusok többsége az elmúlt öt év során sem volt képes különbséget tenni a kettő között. A jegycserék történetében mindössze egyetlen esetben (Egis, 1994) fordult elő, hogy az eredeti kárpótoltnak semmiféle előnyt nem élveztek az allokáció során. Jóllehet ez a megoldás teljes mértékben jogszerű, az ÁV Rt. akcióját a közvélemény és a politika olyan ellenszennvel fogadta, hogy a vagyonkezelőnek retálnia kellett.

A politika ragaszkodott ahhoz az illúzióhoz, hogy egyidejűleg kell törekedni a KPJ árfolyamának emelésére és arra, hogy az elsődleges kárpótoltnak elől a spekulánsok ne vásárolhassák fel a részvényeket. Tulajdonképpen értelmetlen, hogy a spekulánsokat kiszűrő mechanizmus miatt nem működött az 1992–95 közötti időszakban. Négy éven keresztül folyt az a gyakorlat, hogy a kiutalási határozattal együtt vásárolt jegy, az ún. határozatos jegy és egy biankó meghatalmazás segítségével a nem elsődleges kárpótoltnak mind a jegycserékben, mind a földárveréseken úgy léptek fel, mintha elsődlegesen kárpótoltnak lettek volna. Az érintettek százezerein túl, bizonyára sokan emlékeznek azokra a hírlapi jelentésekre és tv-tudósításokra, melyekből kiderült, hogy a spekulánsok 20–30 megbízással érkeztek a jegyzési helyekre, s nyers erőszakkal foglalták el helyüket a sorban. Amikor azután az egy meghatalmazott által felmutatható határozatos jegyek számát kettőre korlátozták, következett a bér-sorbanállás. Az eredeti kárpótoltnak keserű érzést keltett, hogy a spekulánsok konyhaszekrény-méretű testőreik és fizetett diákok segítségével az orruk elől vitték el a legvonzóbbnak tűnő részvényeket.⁹

Csak az 1996-ban beindított áramszolgáltatói részvény-csere során alkalmaztak többek között hatásos szűrőket, például kétszeres regisztrációt, egyszer a jegyzésénél, egyszer az átvételénél.

Ezzel együtt az ELMŰ-részvények jegyzésénél bizonyítottan csalás történt. Vajon az állami vagyonkezelők miért nem tettek meg már korábban is mindent a jegyzési botrányok elkerülésére? A magyarázat talán részben abban keresendő, hogy a politikai vezetés hosszú ideig úgy becsülte, a sorban állással járó botrányok kettős pozitív üzenete – ti. az, hogy a kormány újabb és újabb részvénycsereket szervez, s a kárpótoltnak kell a részvény – többet hoz a konyhára, mint amennyit az érintettek csalódása és dühe árthat. Egy olyan országban, ahol az emberek négy évtized alatt hozzászoktak a sorban álláshoz, ez nem is olyan abszurd elgondolás.

A magyarázat másik fele talán a kárpótlásijegy-részvény cseréket lebonyolító *brókercégek kifejezett ellenérdekeltsége* lehet. Itt nem csak arra kell gondolni, hogy a jegyzési idő meghosszabbítása, a jegycserére jelentkező befektetők ellenőrzése költségekkel jár. Ennél sokszorta fontosabb az a tény, hogy a jegycserében részt vevő közvetítő cégek érdekeltek a zavaros jegyzési viszonyok fenntartásában, mert ez teremti meg számukra a lehetőséget arra, hogy *belső spekulánsként* saját számlára vásároljanak, és közben az utcán sorban álló *külső spekuláns* ellen hangolják a közvéleményt. A jegycserét lebonyolító brókercégek számára a sorban állás és a jegyzéssel járó valamennyi költség és kellemetlenség is megtakarítható, hiszen – képletesen fogalmazva – náluk van a húsofodás, s abból akkorát merítenek, amekkorát jónak tartanak. A részvényjegyzési akció során ugyanis a „külső” ügyfelek jegyzése előtt annyi jegyzést adnak le, amennyit nem szűgyellnek (elmeletileg saját ügyfeleik, gyakorlatilag saját maguk számára).

Abban az esetben, amikor az értékesítendő cégnek már van stratégiai tulajdonosa (például Zalakerámia, Chino-in), a bróker cég, a stratégiai befektető és az állami vagyonkezelő között sajátos érdekközösség is létrejön. A befektető megbízást ad a jegycserét lebonyolító bróker cégnek, hogy számára KPJ-vel vásárolja fel a részvényeket. Ily módon ár alatt jut részvényekhez, a bróker cég közvetítési díjat számol fel, az állami vagyonkezelő szervezet pedig politikai sikert könyvel el a jegycsere gyors és eredményes lebonyolításával. Az árvesztéséget természetesen az adófizetők pénztárcája bánja.

4. A kárpótlási jegy felhasználása a „valódi” privatizációban

A kárpótlási törvény kifejezésre juttatta azt a politikai szándékot, hogy a KPJ-t tulajdonosaik döntően a privatizációra használják fel. Ezt a törvény nem kötötte ahhoz a feltételhez, hogy a jegy felhasználója elsődleges kárpótló legyen. Ezekben az esetekben a jegy bemutatóra szóló értékpapírként működik, tehát annak mindenkorai tulajdonosa élhet a jegy minden előnyével. Ez a tömör leírás azonban nem fedi pontosan a jogi helyzetet.

a) Már az első kárpótlási törvény előírta, hogy minden átalakult vállalat privatizációjakor legalább 10%-ban (az élelmiszer-ipari cégek esetében legalább 20%-ban) KPJ-t kell elfogadni. Ez a 10%, illetve 20% alsó határt jelent, de kezdetben felső határként is működött. Más szóval, *általában nem volt lehetséges az, hogy egy állami vállalat privatizációjakor a vevő csak KPJ-vel fizessen*. Mi több, a 10%-os szabály alól is engedett kivételt a törvény: ha van olyan vevő, aki a társaság részvényeit 100%-ban kívánja megvásárolni.⁹

Amikor egy vállalatot az állam pályázaton hirdet meg, a döntéshozóknak össze kell mérniük a különféle vételi ajánlatokat. Rendszeresen előfordul ugyanis, hogy a pályázók fizetési ajánlatukban különféle arányban szerepeltettek készpénzt és KPJ-t.¹⁰ Nincs és soha nem is volt egyértelmű jogi szabályozás a tekintetben, hogy a privatizáció során miként kell összevetni a különféle ajánlatokat.

b) Az 1990 és 1993 közötti időszakban az ÁVÜ azt a gyakorlatot követte, hogy a KPJ-t a kamatokkal növelt ér-

tékben vette figyelembe mind a pályázatok összehasonlítása, mind a szerződés kötés során. 1993 elején – tehát pár hónappal a jegy tőzsdei bevezetése után – a kettős árfolyam már befejezett tény volt: más volt az értéke a KPJ-nek a szabad piacon, és más akkor, ha az állam fogadta el fizetési eszközként. Ennek az ellentmondásnak a feloldására az ÁVÜ külön határozatot hozott, amely kimondta, hogy a pályázatok egy részében csak készpénzzel, míg más pályázatok esetében csak KPJ-vel lehessen fizetni.

A tisztán készpénzes értékesítés azonban nem ment, mert – mint láttuk – a kárpótlási törvény főszabályként kötelezővé tette a 10, illetve a 20%-os KPJ-befogadást. A tiszta KPJ-s eladás viszont az ÁVÜ számára volt elképzelhetetlen, hiszen a belterületi föld ellenértékét, a társaságnak visszajáró 20%-ot és az eladással összefüggő ügyleti költségeket készpénzben kellett kifizetnie.

1994-ben, amikor az új kormányprogram a készpénzért való értékesítést hangsúlyozta, kísérlet történt a változtatásra. A véletlen úgy hozta, hogy a kísérleti nyúl a Nyugat-Dunántúli Tüzép Rt. volt, egy közel 400 millió forint értékű társaság. A cégre komoly érdeklődés mutatkozott, és mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy itt a KPJ csak fizetési eszköz lesz: minden pályázó a másodlagos piacon vásárolt jeggyel fog fizetni.

Az ÁVÜ versengő ajánlatot kért a pályázóktól, és elmondta, hogy a készpénzes ajánlatokat a KPJ-s fizetési módnál magasabb pontszámmal osztályozza majd. A KPJ-ilyetén „leértékelése” azonban olyan tiltakozást váltott ki, hogy a vagyonügynökség jobbnak látta, ha az Igazságügyi Minisztériumhoz fordul tanácsért.

A minisztérium dodonai választ küldött. Mindenesetre az ÁVÜ úgy értelmezte az iránymutatást, hogy a 10% feletti KPJ-ajánlatok esetében joga van a KPJ-t piaci áron értékelni. Nyerjen az, akinek készpénzben kifejezve többet ér a Nyugat-Dunántúli Tüzép – mondták. A kompromisszumos megoldást abban vélték megtalálni, hogy az újabb ajánlatkérésnél kikötötték, hogy a vételár 50%-át készpénzben, 20%-át KPJ-ben és legfeljebb 30%-át E-hittel kell fizetni.

Néhány hónappal később – amikor az új privatizációs törvény körüli vitákból kiérződött, hogy az MSZP holdudvarában számottevő politikai csoportok érdekeltek a kedvezményes technikák fenntartásában – az ÁVÜ vezetésének már végképp inába szállt a bátorsága. Amint lehetett, visszatértek a régebbi gyakorlathoz, amely a KPJ-t és a készpénzt egyenrangúnak tekintette. Az ügy megint csak nevezetes – ez volt a Győrtejt Rt. privatizációs botránya. Itt egy külföldi háttérrel rendelkező befektetői csoport állt versenyben egy olyan magyar konzorciummal, amely mezőgazdasági termelőszövetkezeteket és temérdek kárpótlási jeggyel rendelkező önkormányzatokat tömörített. A botrány akkor tört ki, amikor a befektetői csoport igen nagyarányú készpénzfizetést ígért, míg a szövetkezetekből és önkormányzatokból álló konzorcium 97%-ban KPJ-vel kívánt fizetni. A végső döntés előtt jelentős politikai erőök mozdultak meg, s az ÁVÜ végül a KPJ-s ajánlatot értékelte jobbnak. Ebben része volt annak is, hogy időközben Horn Gyula kormányfő váratlanul politikai kötelezettséget vállalt a kárpótlási jegyek árfolyamának védelmében.

Az 1995. évi privatizációs törvény alkotói megkísérel-

ték, hogy a kárpótlási törvények szövegéből eredő bizonytalanságot végre kiküszöböljék. Az új törvény kimondta, hogy „az árajánlatokat – az elbírálás során – a választott privatizációs technika (fizetési mód) alapján várható bevétel elbíráláskori reális, piaci értéke (jelenértéke) alapján kell összevetni.” Az ÁPV Rt. megalakulása után az apparátus mégis visszatért ahhoz az 1990–93 közötti rutinmegoldáshoz, amely a KPJ-t és a készpénzt azonos értékűnek tekintette az ajánlatok összemérése során. Az ÁVÜ-s tradíciók – amelyeket legerőteljesebb módon Lascsik Attila vezérigazgató képviselt – megingathatatlanok voltak. Meggyőződésem szerint e hibás jogértelmezés már önmagában is károkat okozott, hiszen az elérhető maximális bevételnél olcsóbban adták el az állami vagyont, az igazi baj azonban az, hogy fennmaradt a bizonytalanság a pályázatok értékelése körül, és ez nyitva tartotta a kaput a politikai befolyásolás és a korrupció előtt.

c) A privatizáció során külföldi vásárlótól az állami vagyongazdálkodó szervek nem fogadtak el KPJ-t. (Akkor sem, ha a vevő eredeti kárpótlott volt.) Tételes törvényi szabályozás erre vonatkozóan nem létezik, de az ÁVÜ jogászai a devizatorvény rendelkezéseiből azt a következtetést vonták le, hogy devizakülföldiek számára a KPJ nem törvényes fizetőeszköz, s ezt a gazdaság minden szereplője vita nélkül elfogadta.

A külföldi befektetők túlnyomó többsége elvi alapon lemondott a KPJ igénybevételéről: talán nem tartották józólésükkel összeegyeztethetőnek, hogy részesüljenek egy olyan kedvezményből, amelyet a magyar állam a magyar adófizetők terhére a kárpótlottak számára kiöltött. Ugyanakkor hamar kiderült, hogy miként lehet kijátszani ezt a szabályt is: elegendő, ha a külföldi befektető céget jegyeztet be Magyarországon. Egy ilyen cég minden tekintetben egyenlő elbírálást élvez a többi magyar céggel, tehát fizethet kárpótlási jeggyel is. (A Győrtejt Rt. esetében is ez történt, de így vette meg zömmel KPJ-vel a Magyar Kábel Műveket a Siemens cég Magyarországon bejegyzett kft-je, vagy a külföldi tulajdonban álló FOTEX a Domus Rt. részvényeit, az osztrák Huma és az izraeli Super Sol a Budapesti Közért Rt.-t. 1996-ban a Hungar-Hotels 15 szállodájáért [részben] szintén KPJ-vel fizetett a külföldi pénzügyi befektetők tulajdonában álló Danubius Rt. is.)

d) A kijátszás lett a sorsa azoknak a korlátozásoknak is, amelyeket az állam azoknál a privatizációs pályázatoknál alkalmazott, amelyek kényszerelfogadók egy csoportját, a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket célozták meg. Az elgondolás első hallásra meggyőzőnek tűnt: a szövetkezeteknek érdekükben áll, hogy tulajdoni részesedést szerezzenek az élelmiszeriparban, mert ezen keresztül javíthatják saját értékesítési feltételeiket, készpénzük nincs, de van KPJ-jük. A jó megoldás tehát az, ha az állam az élelmiszeripari cégek eladásánál adminisztratív korlátozással biztosítja, hogy a tsz-ek KPJ-ért kapják meg a számukra vonzó malmot, tejfeldolgozót, konzervgyárat stb. A gyakorlatban azonban ezeket a korlátozásokat igen könnyen ki lehetett játszani. A pályázatok során a vevőnek igazolnia kellett, hogy „mezőgazdasági termelő”. Márpedig ezt az igazolást a Földművelésügyi Minisztériumtól könnyedén beszerezhet-e bármely befektetői konzorcium – akár külföldi, akár belföldi –, amelynek volt legalább egy „mezőgazdasági termelő” tagja.

Arra is számos példa volt, hogy azok a termelőszövetkezetek, amelyek egy-egy privatizációs pályázat során jelentős politikai és sajtótámogatást tudtak szerezni, de már egyáltalán nem rendelkeztek kárpótlási jeggyel, így gondolkodtak: majd a mögöttünk álló brókerceg vagy befektetési csoport megszerzi a kellő mennyiségű jegyet, lebonyolítja a privatizációt, s azután maga működte, vagy egy külföldi stratégiai befektető számára továbbadja a megszerzett élelmiszer-ipari céget. Nyersebben fogalmazva: a tsz-ek gyakran valójában csak a stróman szerepét töltötték be. (Úgy tűnik, ezt példázta az ún. Baranya-csoport esete is, amelybe a már példaként említett Győrtejt kivül beletartozik a Baranyatejt, a kaposvári Classtej és a kecskeméti Bácsstejt is. Hírek szerint a csoport mögött az ABN-AMBRO holland bank áll.)

A strómanügyletek lehetősége természetesen benne rejtett abban a konstrukcióban is, amelyet az ÁVÜ 1994 elején az önkormányzatok kedvéért talált ki, kimondva, hogy egy adott társaság részvényeinek meghatározott százalékára vevőként csakis az önkormányzatok pályázhatnak.

e) A KPJ-k felhasználása során mind a mai napig nyitva maradt a kérdés, hogy milyen mértékben van mód a kedvezmények (például az alkalmazotti kedvezmények) halmozására. 1989 óta minden privatizációs törvény lehetőséget adott arra, hogy az eladott vállalat alkalmazottai kedvezményes részesedést vásároljanak saját cégükben. Ez a kedvezmény általában legfeljebb 50%-os volt, azaz részvényként a felét kellett fizetni annak, amit a többségi tulajdont megszerzett befektető hajlandó volt megadni. Ahogy a KPJ szabadpiaci árfolyama csökkent, egyre fokozódott a nyomás az állami vagyongazdálkodókra annak érdekében, hogy az alkalmazottak – részben vagy teljes mértékben – KPJ-vel is fizethessenek.¹¹ Hogy ez a kétszeres kedvezmény engedélyezhető-e, s milyen mértékben, erre vonatkozóan megint csak hiányzik a jogszabály.

Már 1994-et megelőzően is előfordult, de az 1994 utáni nagy közszolgáltatói privatizációk kapcsán vált általános gyakorlattá, hogy a kétszeres kedvezménnyel megvett részvényt az alkalmazottaktól a társaság azonnal névértéken (vagy afelett) visszavásárolta. Az efféle gyakorlat nehezen védhető, hiszen nem jelent más, mint az adófizetők terhére odaitélt egyéni kedvezményt. Milyen alapon jár egy huszoneves MOL-dolgozóknak az a kedvezmény – kérdezheti bárki –, hogy a szabadpiacon vásárolt KPJ-vel részvénytulajdont szerezzen az ország egyik legértékesebb társaságában (amit akár másnap nyereséggel a saját munkaadójánál készpénzre válthat), míg az a nyugdíjas, aki egész életét a MOL-ban töltötte, s történetesen alanyi joga jutott KPJ-hez, de már nem aktív dolgozó, ebben a kedvezményben nem részesülhet?

Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben a döntéseket nem általános erkölcsi és politikai elvek motiválták, hanem leginkább az a szándék, hogy az adott cég alkalmazottait közvetlenül is érdekeltté tegyék a mielőbbi privatizációban. S való igaz, számos esetben 50–100 ezer forintnyi készpénznyereség kilátásba helyezése elég volt ahhoz, hogy a szakszervezetek és általában az alkalmazottak ne lépjenek fel ellenségesen a privatizációval szemben. Hogy az „üzemi békének” ilyen formában történő megvásárlása

több százmillió forintos adminisztrációs költséggel jár, s hogy ennek a pénznek java része a közvetítésben részt vevő tanácsadókat, jogászokat, reklámszakembereket gazdagítja, láthatóan senkit sem zavart.

5. Elvetélt kísérletek a kárpótlási jegy felszívására

Az Antall- és Boross-kormányok folyamatos erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy minél nagyobb vagyonkínálatot állítsanak szembe a piacon forgó kárpótlási jegyek tömegével. A KPJ-részvény csere nem bizonyult hatékony megoldásnak: nagy költséggel és sok munkával mindössze kevés jegyet lehetett felszívni. Ennél sokkal jobb módszernek tűnt a KPJ privatizációs pályázatok útján történő befogadása, ami egyúttal a jegy szabadpiaci árfolyamára is jótékony hatással volt.

A tisztánlátást a kezdet kezdetétől roppant mód zavarja, hogy a folyamat egyetlen résztvevőjének sincs világos képe arról, hogy a kibocsátott KPJ-k hol is vannak valójában. A választások előtti hónapokban a Boross-kormány szükségét érezte a látványos akcióknak: az 1994. április 1. és június 15. közötti két és fél hónapban az ÁVÜ egymaga 38 Mrd Ft értékű vagyont értékesített oly módon, hogy ebből mindössze 2,5 milliárd forint volt a készpénzes vásárlás, a többi KPJ (illetve E-hitel) ellenében kelt el. Ehhez járult még az ÁV Rt. teljesítménye, ahol ugyanebben az időszakban 10 Mrd Ft értékben vettek be KPJ-t.

Az 1994. évi választások után néhány hónapig a kárpótlás ügyét az új kormány is fontos politikai kérdésnek tekintette. Ennek közvetlen előzménye az volt, hogy a KPJ szabadpiaci árfolyama erőteljesen esni kezdett, s a parlamenti ellenzék ezt éles hangon a kormány szemére is hányta.¹² 1994. október 31-én Horn Gyula miniszterelnök levélben szólította fel a privatizációért felelős kormánybiztost, Bartha Ferencet a kárpótlással kapcsolatos problémák rendezésére. E levél hatására az ÁVÜ egy sor intézkedést hozott. Így például az élelmiszeripari cégek privatizációjánál a KPJ befogadásának mértékét a kötelező 20%-ról 40%-ra, míg az egyéb nem élelmiszeripari cégek esetében 10%-ról 20%-ra emelték. A mezőgazdasági termelők és beszállítók számára lehetővé tették, hogy akár a vételár 50%-a erejéig is jeggyel fizessenek, ha élelmiszeripari cégre pályáznak.

Ezek a döntések tipikus kampányreakciót tükröztek, némi lelkiismeret-furdalással fűszerezve. Az ÁVÜ vezetése már a határozat meghozatalakor pontosan tudta, hogy a miniszterelnök által megfogalmazott célok nem kivihetők. A helyzet megértéséhez tudni kell, hogy 1994 őszén megkezdődtek a nagy közszolgáltató cégek – ezen belül is az energiaszektor – privatizációjának előkészületei. Ennek kapcsán az ÁV Rt. illetékesei kettős nyomás alatt dolgoztak. Egyrészt tisztában voltak azzal, hogy az energiaszektor privatizációja kapcsán jelentős ellenállást kell leküzdeniük – ebből a szempontból a kárpótlásijegy-részvény csere gondolatának kormányzati támogatása kívánatosnak tűnt. Ha ugyanis a kormány e tárgyban elkötelezi magát, akkor ez érv lehet minden időhúzó taktikával, ágazati vagy az adott cégből kiinduló ellenállással szemben. Más

oldalról viszont nagy volt a veszélye annak, hogy a kárpótlásijegy-részvény cserére még a szakmai befektetőnek történő eladás előtt sor kerül, s ebből csak baj származhat.

A MOL esetében korábban történt részvénycserék bebizonyították, hogy az ily módon piacra került részvények azonnal megjelennek a tőzsdén kívüli kereskedelemben. Nem az a gond, hogy a papírok forognak, hanem az, hogy *alacsony áron forognak*, s ezek után igen nehéz vagy szinte lehetetlen magas árfolyamot elérni a stratégiai vevővel folytatandó alku során. Az 1992–94 közötti évek tapasztalatai arra is megtanították az állami vagyonkezelő szervezetek tisztviselőit, hogy *jogi szempontból óriási különbség van azok között, hogy az állam a részvények 100 vagy csak 99%-át birtokolja*. Ezért azok a kárpótlásijegy-részvény cserék, amely megelőzik a valódi privatizációt – kis túlzással fogalmazva – ama bibliai alaphelyzethez hasonlíthatók, amikor Ézsau egy tál lencsécért eladta elsőszülöttségét. A gazdasági társaságokról szóló törvény ugyanis a 100%-os tulajdonlás esetében egy sor olyan többletjogot nyújt a mindenkori tulajdonosnak – adott esetben tehát az állami vagyonkezelőnek –, amely lényegesen leegyszerűsíti a döntéshozatalt. 99%-os tulajdonlás esetében már nem ez a helyzet, s ezért a döntések aránytalanul körülményessé válnak. (Többször előfordult, hogy 90 vagy 95%-os tulajdonlás mellett lényegtelen, technikai jellegű döntések meghozatala érdekében 30 napos határidővel, több milliárd forintos költséggel közgyűlést kellett összehívni.)

Az 1992–94 között végbement KPJ-részvény cserék nyomán mind a vagyonkezelők, mind az egykori kárpótlottak megtapasztalták, hogy mit is jelent kárpótlásnak lenni egy olyan társaságban, amelyben egy tulajdonos – vagy egy tulajdonosi csoport – meghatározó többséggel rendelkezik. A Csemege-Julius Meinel, az Antenna Hungaria és több más társaság esetében ugyanis évről évre visszatérő gyakorlat volt, hogy a többségi tulajdonos különféle valós vagy színlelt gazdasági érdekre való hivatkozással elzárkózott az osztalékfizetéstől, s arra sem volt hajlandó, hogy kedvező árfolyamon megvásárolja a kisbefektetők részvényeit. Így ezek a részvények a piacon teljesen értéktelenedtek, s az egykori kárpótlottak – most részvényesek – *becsapottnak érzik magukat*. A kistulajdonosok helyzete csak az olyan társaságokban megnyugtató, ahol 25–50% a közközvényes, és így a cég papírjai nagy volumenben forognak a Budapesti Értéktőzsdén.

A kormányfő akciókat sürgető levelének hatására 1994 őszén az állami vagyonkezelő szervezetekben lázas munka kezdődött különböző típusú befektetési társaságok, alapok létrehozására. A formálódó Privatizációs Stratégia – mely később a privatizációs törvénnyel együtt szintén az Országgyűlés elé került – 8–10 közel egyforma, egyenként 15–20 Mrd Ft összértékű Kárpótlási Alap létrehozását célozta meg. Mind az ÁVÜ/ÁV Rt, mind a tőkepiacon tevékeny cégek szakértői egyetértettek abban, hogy a befektetési alapok és társaságok létrehozásával a privatizáció ügyét több fronton is előre lehetne vinni, s a KPJ-tulajdonosok befektetői kockázatát is mérsékelni lehetne. Az állam oldaláról nézve pedig lehetőség kínálkozott a kárpótlási folyamat adminisztratív lezárására.

Megjegyzendő, hogy a kárpótlás és a privatizáció összekapcsolása mind a mai napig aszimmetrikus. Az államot

kötelezettség terheli a vagyon felajánlására, a jegytulajdonosokat viszont sem elvi, sem időbeli korlát nem készíti arra, hogy a felajánlott vagyont elfogadják. Amíg ez így marad, a kárpótlást nem lehet lezárni. A 8–10 Kárpótlási Alap egyidejű felajánlása viszont megteremtette volna az erkölcsi alapot a játékszabályok – ha úgy tetszik: az erőviszonyok – megváltoztatására. Azt lehetett volna mondani, hogy az 1994–98-as időszakban a kormány ezt és csak ezt ajánlja a kárpótoltnak, s ezzel sürgető nyomást gyakorol a jegytulajdonosokra.

Az államapparátuson belüli, valamint a sajtóban lefolytatott viták elbátortalanították a döntéshozókat. Tény, hogy a 8–10 alap összeállítása igénybe vette volna a privatizációra váró vagyon számottevő részét, s ez a különféle politikai és üzleti lobbyk ellenállását váltotta ki. A legnagyobb erőt a mezőgazdasági lobby képviselte, míg mások a bankok vagy a már tőzsdén szereplő társaságok „védelmében” emeltek szót, esetleg a tb-alapoknak odaígért cégeket óvták. Több hónapos előkészítés után 1994 novemberében az Országgyűlés elé terjesztett Privatizációs Stratégia már csak két befektetési társaságot említett, s bár ezek meg is valósultak, számottevő hatásuk a százmilliárd forintot is meghaladó KPJ-tömeg felszívására nem lehetett.

6. Összegzés és előretételek

1994 nyarán a szociál-liberális koalíció elmulasztotta azokat a gyors intézkedéseket, amelyekkel a kárpótlási folyamatot le lehetett volna zárni. Sem a jegykibocsátás, sem a jegy visszaáramoltatása terén nem történt érdemi lépés. Nem született meg a kárpótlást lezáró törvény, és kevés erőfeszítés történt a kinn lévő KPJ-tömeg felszívására. Mindez részben azzal függött össze, hogy a tervezettnél jóval tovább tartott az új privatizációs törvény előkészítése és parlamenti elfogadása, de szerepet játszott az is, hogy a kárpótlással összefüggő anomáliák gazdasági összehatásukat tekintve végül is kisebbek voltak, mint amire számítani lehetett.

Bármilyen nagyoknak tűnik is a KPJ-k által képviselt 220–230 milliárd forintnyi vásárlóerő, a 6000 milliárd forintot is meghaladó GDP mellett akkor is eltörpül, ha ez a vásárlóerő egyidejűleg jelenik meg a piacon. (Amiről szó sincs, hiszen a jegyek jelentős részét már korábban bevál-

tották.) A nagyságrendek összevetéséből adódik, hogy a kárpótlási folyamat inflációs hatása sem számottevő. Hosszabb időszak átlagát tekintve az is látható, hogy a Budapesti Értéktőzsde árfolyamait is nagyobb erők mozgatják, mint a kárpótlás. Korábban, 1996 előtt, a tőzsde pangott, jóllehet a KPJ árfolyama viszonylag magas volt. 1996 első felében viszont a tőzsdei papírok ára szinte kivétel nélkül emelkedett, teljesen függetlenül attól, hogy a KPJ ebben az időszakban gyatrán szerepelt.

Az viszont tény, hogy a privatizációban a KPJ jócskán kiszorította a készpénzes fizetést. Különösen jól látható ez a tendencia akkor, ha a KPJ részarányát nem a teljes privatizációs bevételhez, hanem csak a belföldi vásárlóktól származó bevételhez viszonyítjuk.¹³

A kárpótlással kapcsolatos vitákban sokszor elhangzott, hogy a KPJ-vel történő vásárlás során az állami vagyon leértékelődik, hiszen a vevők a reális árnak csak felét-harmadát fizetik. Ez így pontatlan és félrevezető megfogalmazás. Ha a privatizációs értékesítés során az ÁPV Rt. nem érvényesít semmiféle diszkriminációt, s a KPJ-t pusztán különleges fizetési eszköznek tekinti, akkor a vevők közötti verseny ugyanúgy érvényesül, mintha készpénzes formában folya a licit. Ha minden vásárló fizethet KPJ-vel, s a pályázat nyertese az lesz, aki KPJ-ben kifejezve a legmagasabb árat ajánlja, a verseny intenzitása szemernyit sem csökken. Az eladó nézőpontjából tekintve *bevételekiesés csak akkor következik be, ha a vevők közötti versenyt az állami vagyongazdálkodás adminisztratív úton korlátozzák, s így a licitálás csak egy szűkebb vevői csoport (például hazai befektetők, a régió befektetői, mezőgazdasági termelők, önkormányzatok, beszállítók stb.) tagjai között zajlik.* Még nagyobb lehet az árvesztés akkor, ha még ez a szűk körű verseny sem egyértelmű szabályok szerint folyik, mert ez nyit utat a politikai befolyásolás és a közönséges korrupció előtt.

Most – 1997 tavaszán – ott tartunk, hogy a kárpótlás mint probléma öncélúvá vált. Nem elsősorban azért kell megoldani, hogy ezáltal a gazdaság alapmechanizmusai olajozottabban működjenek – a folyamatot leginkább azért lenne jó lezárni, hogy vége legyen. Ennek azonban kevés az esélye. Az elmúlt 7 év során kiterjedt államigazgatási és üzleti apparátus épült rá a kárpótlásra, így az ő ellenállással is számolni kell. Aligha tévedünk, ha megjósoljuk: a kárpótlás befejezése az 1998-ban megválasztandó új kormányra marad.

J E G Y Z E T E K

1. 1996 végéig az alanyi jogen kárpótoltnak jegyeiből földárverésen 30 Mrd Ft címletértékű jegyet használtak fel.
2. 1995 végéig az önkormányzatokhoz a lakásértékesítés során közel 6 Mrd Ft értékű jegy került. Ez tulajdonképpen nagyon alacsony érték, ami azzal magyarázható, hogy a törvény nem tette kötelezővé az önkormányzatok számára, hogy a nem saját jogen kárpótoltnak jegyét is elfogadják, s így az a gyakorlat alakult ki, hogy kizárólag az alanyi jogen kárpótoltnak jegyeit fogadták be az önkormányzatok.
3. 1992–94 között az eredeti vagyoni kárpótlási jegyek tulajdonosai közül mindössze 2800-an igényeltek életjáradékot. Ez a várakozást lényegesen alulmúló szám volt. Ezért 1995. március 13-án az Országgyűlés módosította a törvényt. Ennek hatására 1995 végéig 72 810 kárpótoltnak kérte az Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóságtól az életjáradékra váltást.
4. A tervezett negyedik kárpótlási törvény értelmében kárpótlásban részesülhetnek azok is, akiknek ez Magyarország által aláírt nemzetközi szerződés alapján járt volna, de korábban mégsem kapták meg. Itt a II. világháborút lezáró, Párizsban

kötött 1946. évi magyar békeszerződés és a Csehszlovákiával, illetve Jugoszláviával kötött kétoldalú államközi szerződések alapján számíthat kárpótlásra néhány tízezer érintett. A párizsi békeszerződéssel kapcsolatos eufemisztikus megfogalmazás az ún. „zsidó kárpótlás” ügyét fedi, amelyre vonatkozóan eddig csak egy általános jellegű országgyűlési határozat született, törvény még nem. Politikailag nem lesz egyszerű ügy a csehszlovákiai és a jugoszláv kártalanítás sem, mert arra kell számítani, hogy a parlamenti ellenzék mindent össze fogja kapcsolni a határon túli magyarság sérelmeinek orvoslására irányuló igényével. Ez utóbbi igény morálisan védhető is, csak éppen jogalap nincs rá.

5. *Népszabadság*, 1996. aug. 10.

6. 1993 végén az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport felvétele szerint a felnőtt népesség 11%-a kapott kárpótlást saját vagy felmenője korábbi földtulajdona után, míg egyéb (üzem, bolt, ingatlan) tulajdonok után 2% volt a kárpótoltnak aránya. A családtagokat és a más jogcímen történt kárpótlást is bevonva az érintettek aránya 32%-ra emel-

kedett. A kárpótlási politikával a megkérdozettek 20%-a volt elégedett, 48%-uk viszont kifejezetten elégedetlen.

7. A Nemzetbiztonsági Hivatal környékéről származó hírek szerint Gálszecsy András, a Hivatal akkori vezetője erre a Kormány ülésén is felhívta a figyelmet. A hatás fokozása érdekében be is mutatott egy primitív eszközökkel készített xerox-másolatot, amelyet a Kárpótlási Hivatal akkori elnöke – Sepsey Tamás – szabad szemmel nem is volt képes megkülönböztetni a valódi jegytől. Akkor az a döntés született, hogy legjobb, ha a hamisítás lehetőségéről mindenki hallgat. Májig nem készültek becsülések arról, hogy a jegy hamisítása milyen mértékű lehet. Nem nehéz megjósolni, hogy előbb-utóbb ki fog pattanni a botrány.
8. A helyzet jóval bonyolultabb, mint első pillantásra gondolnánk. A magyar polgári jog – a házasság és a válás kivételével – szinte minden jogi aktus esetében módot ad az ügyvédi meghatalmazásra, vagy általában a megbízott útján való szerződéskötésre. Milyen alapon lehet ezt épp a KPJ cseréje esetében kifogásolni? Továbbá: más megítélés alá kell hogy essen a fiktív meghatalmazás, amely a Magyarországon felvásárolt jegyeket „eredeti”-vé varázsolja, és a külföldön élő kárpótoltnak valódi meghatalmazással képviselő cégek ügye, amikor arról van szó, hogy Nagyváradról vagy Montreálból nem érdemes egy pár tfezer forintot jegyzés miatt Budapestre utazni minden egyes kárpótoltnak.
9. A pontos értelmezéssel a törvény ebben az esetben is adós maradt. Nem egyértelmű ugyanis, hogy milyen határidőn belül értelmezendő a stratégiai befektető 100%-os tulajdoni hányadra irányuló igénye. Nem volt és ma sincs jogi megalapozottsága azoknak a döntéseknek, amelyek a MATÁV esetében nem tették lehetővé a kárpótlásijegy-részvény cserét sem a stratégiai befektetőnek történt eladás előtt, sem azt követően, míg a MOL esetében a jegycserére három évvel a privatizáció előtt került sor. Csak a pillanatnyi erőviszonyok határozták meg, hogy az állami vagyonkezelők miként értelmezték a törvénynek ezt a passzusát.
10. A tárgyalás egyszerűsítése érdekében itt a többi kedvezményes fizetési technikától (pl. részletfizetés, államilag támogatott hitelkonstrukciók igénybevétele stb.) eltekintünk. Ez nem teljesen jogos, mert ezek a kedvezmények vetélkednek a KPJ-vel. Az ajánlattétel során a befektetők mindig mérlegelik, hogy adott KPJ árfolyam és a privatizációs pályázatban meghatározott fizetési feltételek mellett, mi a számukra legkedvezőbb kombináció.
11. A regionális gázszolgáltatók esetében a kedvezményes ár az egy évvel korábbi privatizációs ár 50%-a, s ennek 85%-át lehet kárpótlási jeggyel fizetni.
12. A KPJ-vel kapcsolatos zűrzavarokra jellemző, hogy 1994 szeptemberében több ülésnapon keresztül zajló országgyűlési vita tárgya volt, hogy pontosan mi is történik a KPJ piacon. Az OKKH által folyamatosan nyilvánosságra hozott adatokból ugyanis olyan kép rajzolódott ki, amely azt sugallta, hogy közvetlenül a választások előtt a Hivatal visszafogta a jegy kibocsátást, s ezzel némi segítséget adott a jegy tőzsdei árfolyamának emelkedéséhez. A visszatartott határozatokat azután a választások után nagy hirtelen kipoztázták, ami viszont az árfolyam eséséhez vezetett. Amikor ez a kérdés az Országgyűlés plénumán több ízben is szóba került, bebizonyosodott, hogy az OKKH nyilvántartásai olyan mértékben ellentmondásosak, hogy a kibocsátás havi ütemezését utólag nem lehetett rekonstruálni.

13 A kárpótlási jegy igénybevételének alakulása

		1991	1992	1993	1994	1995	1996
1	Mrd Ft	0	2,26	14,60	64,20	18,48	41,63
2	A belföldi értékesítés %-ában	0	7,80	27,00	52,70	38,40	60,20
3	A teljes privatizációs bevétel %-ában	0	3,20	12,20	48,40	4,00	28,40

Forrás: A szerző saját számításai hivatalos adatok alapján.

Paradigmán és közhelyeken túl

HOZZÁSZÓLÁS LADÁNYI JÁNOS-SZELÉNYI IVÁN „VÁZLAT AZ „ESÉLYTEREMTŐ ÁLLAM” ELMÉLETÉHEZ” CÍMŰ ÍRÁSÁHOZ

KENDE PÉTER

ALadányi-Szelényi páros dolgozata nagyigényű kísérlet arra, hogy a fejlett világ jelenkori válságainak megoldására univerzális receptet fogalmazzon meg. A recept alkalmazási terepe már eleve elgondolkodtató; egyáltalában nem magától értetődő az ugyanis, hogy – mondjuk – az Egyesült Államokat és az Európai Unió országait ugyanaz a cipő szorítja. Zavaró továbbá az is, hogy a szerzők látóhatára kizárólag angol-amerikai, hivatkozott forrásaik is szigorúan ezen a nyelvterületen maradnak. Ebből következően folyton-folyvást olyan kijelentéseket tesznek, amelyek (talán) érvényesek a clintoni Amerikára, de Franciaországra és Németországra bizonyosan nem.

A téma tulajdonképpeni tárgyalási része azzal az ígérettel kezdődik, hogy a szerzők „három nagy politikai paradigma között” fognak különbséget tenni: jóléti állam, neokonzervativizmus, esélyteremtő állam. E sorok írója számára ez mindjárt problémát okoz, az ő fogalmi rendszerében ugyanis a jóléti állam egy megfigyelhető gazdaságpolitikai konstrukció, a neokonzervativizmus: doktrína, végül amit a szerzők „esélyteremtő állam” néven emlígetnek, első pillantásra nem egyéb, mint variációk a jelenkori gazdaságpolitika főbb dilemmái körül, amelyeknek látszólagos egyetértését még ez a hangzatos kifejezés sem igen ad. Egyébként is ideje volna a társadalomtudományok nyelvéből száműzni ezt a tudákos szót, hogy „paradigma”. Szerintem nincs olyan szótáríró, aki az elmúlt évtizedek szóhasználatának áttekintése után képes volna a grammatikai szaknyelvből Kuhn által kiemelt eme szerencsétlen kifejezésnek valami épkezláb definíciót adni. A „paradigma” ma már minden szószban feltálatatik, és egyidejűleg jelent problémát, elméletet, kiindulási hipotézist, metaforát, analógiát, gondolkodási sémát, beszédstílust, s ha jól megnézzük, talán még villamosbérletet is. Könyörgök – szavaim nemcsak a két jeles szerzőhöz, hanem a társadalomtudományok minden művelőjéhez szólnak –, állapodjunk meg egy moratóriumban, amelynek értelmében mostantól kezdve mondjuk ötven évig senki sem használja a paradigma szót.

Ugyancsak a tárgyalási rész elején szerzőink megmagyarázzák, mit értenek „esélyteremtő államon”. Első pillantásra megejtően egyszerű a magyarázat, a szerzők ugyanis „az előnyök és hátrányok elosztásának újfajta szabályozását” tervezik, amely sem a jóléti állam nyakló nélküli költsézését nem folytatja, sem a neokonzervatív gazdaságpolitika

lélektelen takarékoskodását nem tekinti célravezetőnek. Mint később kiderül, a mintát erre Clinton elnök kormányzati tevékenysége szolgáltatja. A paradigmatisztikus vonatkozásokról eltekintve eddig ez rendben is volna. Az esélyteremtő állam definíciójában azonban még egy elem jelenik meg, amelyet a szerzők úgy neveznek, hogy „új társadalmi szerződés”. Ez némi zavart teremt, nem világos ugyanis, hogy az „új” mire vonatkozik: a kifejezés régebbi, mondjuk Rousseau-féle használatára, vagy pedig egy olyan „társadalmi szerződésre”, amely az előző két „paradigmára” lett volna jellemző. Ha tudniillik ez az utóbbi eset állna fenn, akkor a szerzők adások maradtak ennek kifejtésével. Az sincs egészen bizonyítva, hogy a modern gazdaságpolitika alakulása akár Nyugaton, akár Távol-Keleten „társadalmi szerződések” kötése formájában ment volna végbe. Ha nem tudnám, hogy Rousseau-nál és a nyomdokában haladó modernebb szerzőknél a társadalmi szerződés metafora, akkor azt mondanám róla, hogy megalapozatlan paradigma... E túlságosan is filozófiai kérdéskörbe azonban nem kívánok elmerülni.

Térjünk vissza szerzőink téziseihez. Az előnyök és hátrányok újfajta szabályozását megalapozandó, a dolgozat azt állítja, hogy „a modern tőkés államok” (nem egészen értem, hogy a marxista nyelvi kontinens kivül mit jelent az, hogy „tőkés állam”) három célra fordítják költségvetési kiadásaik „döntő részét”: 1. nagy iparvállalatoknak, főleg hadiipari cégeknek nyújtott állami szubvenciók, 2. az államadósság kamatterhe, 3. a lakosságnak nyújtott jóléti és társadalombiztosítási szolgáltatások. Egy tárgyyszerűbb elemzés szerintem kimutatná, hogy a költségvetés legnagyobb tétele úgyszólván mindenütt az állami alkalmazottak fizetése, s nem egészen jelentéktelen helyet foglalnak el egy modern állam büdzséjében az úgynevezett infrastrukturális kiadások sem, amelyek első megközelítésben ugyan iparágakat szubvencionálnak, végső soron azonban a gazdaság globális feltételeinek a javítását szolgálják, vagy legalábbis célozzák. Mint hogy szerzőink számadatokat nem idéznek, megállapításuk a levegőben lóg, és olyan kijelentéseket tartalmaz, amelyek egyes országokra talán érvényesek, másokra azonban nem. A szerzők azonban az állami kiadásoknak ebből a szentháromságából indulnak ki, s egyenesen azt a következtetést vonják le belőle, hogy az „új társadalmi szerződés” felé vezető úton az „új típusú szociáldemokrata vagy munkáspár-

Ladányi János és Szelényi Iván tanulmánya a 2000 1996. évi decemberi számában olvasható.

toknak" (ebbe Clinton is beletartozik) „nincs más választásuk”, mint a fenti három fő kiadási tételt megnyirbálni. A szerzők egyébként e tételek mindegyikét, nemcsak a társadalombiztosítást, „jogosultságnak” nevezik, és azon töprengenek, hogy milyen új előnyökért cserébe történhet „az egyes jogosultságok visszavétele”.

A szerzők természetesen tisztában vannak azokkal a szociális problémákkal, amelyekkel a korunkban lejártszódó hatalmas technológiaváltás folytán a kormányok megküzdési kényszerülnek, teljesen függetlenül attól, hogy mennyire szociális irányzatúak. Utalnak tehát a növekvő munkanélküliségre, a lakosság egyes rétegeinek leszakadására, arra, hogy „egyre csökkenő gazdaságilag aktív népességnek kell egyre növekvő inaktív népességet eltartania”, a társadalom nagyméretű elöregedésére stb. A válság kiéleződését azonban nemcsak, sőt nem is elsősorban ezeknek a tényezőknek tulajdonítják, vagy ha mégis, akkor erről a továbbiakban elfeledkeznek. Elemzésük hangsúlya ugyanis azon van, hogy a jóléti államok ellehetetlenülését a „jóléti bürokráciák önérdeke” és „terjeszkedési hajlama” okozta. A szerzők közismerten ahhoz a szociológiai iskolához tartoznak, amely a szükségletkielégítés dinamikáját alapvetően osztálymozgásokra vezeti vissza. (Ez olyan nagy téma, hogy erre itt kitérni nincsen mód.) Elemzésük mindenesetre főleg azt sérelmezi, hogy az állami költségvetés jóléti fejezete „nemcsak a rászoruló társadalmi csoportok fogyasztását állja”, hanem univerzális ellátórendszerre alakult át. Ezt azonban nem a jóléti rendszerek belső logikájának, hanem a már említett bürokratikus tényezőnek tulajdonítják. Ehhez még azt is hozzáveszik, hogy a jóléti újraelosztás kialakult rendszere „egyre kevésbé a szegényeknek, és egyre inkább a gazdagoknak kedvez”. Ilyen kijelentéseknek természetesen olyan retorika a feltétele, amely a gazdagokon és a szegényeken kívül semmit sem tud más társadalmi rétegekről, nevezetesen nem-létezőnek kezeli a modern nyugati társadalmak túlnyomó többségét kitevő középrétegeket, amelyek sem nem gazdagok, sem nem szegények. Az természetesen igaz, hogy amikor a társadalmi juttatásoknak csak aránytalanul drágán van piaci alternatívája, akkor még a középrétegek is ragaszkodnak a kiadások nagyrészt állami fedezetéhez. Itt azonban egyáltalán nem arról van szó, hogy a gazdagok ördögi ravaszsággal a maguk javára fordítják az újraelosztást, hanem arról, hogy – mondjuk a betegségek gyógyításában – a modern orvoslási technika és a modern ellátási rendszer olyan viszonyokat teremtett, ahol a kórházi kezelés napi reálára mintegy kétezer dollár, s ez bizony még a középosztály felsőbb rétegeinek költségvetésébe is nehezen fér bele (különösen, ha bruttó jövedelmének kétharmad részét elvitték a különféle adók és járulékok). De sem a gyógyítási technikákban nem képzelhető el visszalépés, sem az nem lehetséges, hogy a szakszervezeti bérszála szerint fizetett személyzet helyét ingyen dolgozó apácák vegyék át. Tehát marad az a bizonyos kétezer dollár, amelyet gazdag és szegény számára végül is egyaránt közteher-viselési eszközzel kell előteremteni.

Ennel fényében ingerlők és bosszantóak az olyan kijelentések, hogy (a válság hátterében lévő) „technológiai ugrás költségeit a multinacionális tőkének sikerült a jóléti államokra hártatnia”. Ahány szó, annyi kérdőjel. Az még csak apróság, hogy olyan entitás

mint „multinacionális tőke” nincsen, hogy csak „tőkések” vannak (ha már mindenáron így akarjuk nevezni a különféle piacokon próbálkozó egyéni és intézményes befektetőket). S talán még abban is van valamelyes igazság, hogy a technológiai ugrás szociális következményeivel a politikai szféra szereplőinek kell szembenéznük. Ez azonban nem azonos a technológiai ugrás költségeivel, ez utóbbiak ugyanis elsődlegesen technológiaiak, és az egyes országok kormányzatai nagyon is szorgalmazták, hogy ezeknek fedezésében – pontosabban az ugrás véghezvitelében – menél több „multinacionális tőke” vegyen részt. A külföldi – és ugyanígy a belföldi – befektetők természetesen az új technológiai ágazatok sikerében voltak érdekelve, s nem abban, hogy a távol-keleti kistigrisek által munkanélkülivé tett hajógyári vagy textilmunkások számára az adott helyen új munkaalkalmakat teremtsenek. A döntési szinteknek és felelőségeknek e szétágazását összeesküvés elmélet nélkül is meg lehet magyarázni. Egy adott tevékenységi körön belül a szociális kiadások megoszthatók az állam és a körhöz tartozó vállalkozók között, e tevékenységi körön kívül azonban a keletkező társadalmi költségek szükségképpen a politikai szféra különböző alrendszereit terhelik, de még itt sem egészen egyoldalúan, hiszen az államok bőségesen megadóztatják a vállalkozási szférát („a tőkét”).

Szerzőpárosunk téziseit azért nehéz vitatni, sőt olykor követni is, mert a megalapozott és az önkényes megállapítások szinte egyforma súllyal változtatják egymást bennük. Egyik helyen a szerzők nagyon okosan arra hívják fel a figyelmet, hogy a hagyományos jóléti állam „többé-kevésbé konszolidált körülmények között élő, belföldi lakosságra lett kitalálva” (talán pontosabb volna úgy fogalmazni, hogy homogén nemzeti társadalomra). Ebből következően az így kialakított szabályrendszer csakugyan bajba jut, amikor „a társadalom alapvető normáit nem ismerő vagy különféle okokból elutasító, jelentős mértékben etnikai kisebbségekből álló [...] *underclass* problémáit kellene kezelni”. Megjegyzendő itt, hogy az USA jóléti intézményeit kezdettől fogva terheltek ilyen problémák, szemben a nyugat-európai típusú társadalombiztosítással, amely a hatvanas években megindult nagy bevándorlások előtt homogén társadalomra épült. Szerzőpárosunk e gondra joggal hívja fel a figyelmet, de ugyanígy nem tud rá megoldást javasolni, mint más szerzők. Ezért aztán afféle kijelentésekbe menekül, hogy a jóléti rendszerek fenntartása azért vált lehetetlenné, mert „időközben a tőke nemzetközivé vált, és egyszerűen kivonul azokból az országokból, amelyeknek adóit túl magasnak tartja”. Egy adagnyi igazság ebben is van, de az korántsem akkora súlyú, mint a fentebb idézett problémáké. A befektetett tőkék nagy részéről szerencsére elmondható, hogy korántsem olyan mozgékonyak, mint a pusztán spekulatív hátterű pénztőke, ennél fogva nem igaz, hogy csak úgy ripsz-ropsz átugorhatnak egyik országból a másikba, arról nem is szólva, hogy bizonyos visszatartó hatalma az államoknak még ebben a vonatkozásban is megmaradt.

A fejtegetés legkiábrándítóbb része az, amely az „esélyteremtő állam”, illetve az „új társadalmi szerződés” elképzelésének próbál konzisztenciát adni. Olyan mellbevágó igazságokat olvasunk ebben a részben, mint például, hogy

„mindenekelőtt a szociáldemokrata jóléti állam radikális reformjára lenne szükség”. A szerzőpáros által kidolgozott megoldás veleje az, hogy az új típusú (esélyteremtő) állam legyen „karcsúbb”, mint az adóztató, költelező jóléti állam, viszont legyen hatékonyabb is! Öröndetes, hogy végre valakik ezt a nagy újítást kidolgozták. Kevésbé világos, hogy miben fog állni az „új társadalmi szerződés”, és hogy ez kik között kötötték meg. Az új társadalmi szerződés értelmében ugyanis egyaránt csökkenteni kellene a jóléti kiadásokat, az államadósságok kamatterheit és az iparnak juttatott állami szubvenciókat. Nem egészen világos, hogy mire lehet itt szerződni. A jóléti kiadások karcsúsítására és ugyanakkor nagyobb jövedelmezőségére a szerzők például azt a közhelyes igazságot találják fel megoldásként, hogy több oktatási befektetés végül is nagyon megéri a társadalomnak, mert kvalifikáltabb munkaerőt képez ki. E nagyszerű ötlet csupán arról feledkezik meg, hogy a befektetés és a megtérülés között itt különösen nagy az időbeli eltérés. De az sem egészen világos, hogy miként lehet ezen a címen, mondjuk, az egészségügyi büdzsét csökkenteni. Az államadósságok terhének leszorítására szerzőpárosunk adósságátütemezést javasol. Csak az nem világos, hogy kinek, tekintve, hogy az államadósságok túlnyomó részét olyan egyéni kölcsönzők állják, akik aligha képesek, és még kevésbé hajlamosak a nekik járó kifizetést életjövödelmeik terhére elengedni. Ami végül az állam gazdasági szubvencióinak „esélyteremtővé” való átalakítását illeti, ott a szerzőket tökéletesen foglyul ej-

tette az amerikai példa, ebből következően receptjüknek Európára való alkalmazása egyenesen komikus. Azt javallják ugyanis, hogy a szubvenciókat a hadiiparból tereljék át olyan békés tevékenységekbe, mint mondjuk „nagy sebességű vasutak fejlesztése a bombázó repülőgépek helyett”. Lehetséges-e, hogy szerzőink tényleg nem hallottak az európai nagy sebességű vasutak több évtizedes múltjáról, és egyáltalában arról, hogy az infrastrukturális beruházások támogatása a háború utáni európai gazdaságfejlesztés egyik kulcsreceptje volt! Ezek a gazdaságpolitikai eszközök soha nem hullottak ki a nyugati kormányok fegyvertárából, mégsem képesek „a gazdaságot tartós növekedési pályára állítani”, ahogy ezt a dolgozat feltételezi.

A fejtegetés azzal a tautológiával zárul, hogy az új társadalmi szerződés „új New Deal” megkötését feltételezi. Ennek mibenlétéről a szerzők igazában véve semmit sem mondanak, legfeljebb olyan közhelyeket, hogy „egyaránt válaszol korunk gazdasági és társadalmi kihívásaira”. Szerzőpárosunk szerint a feladvány főföggyszerű: csökkenteni kell az adókulcsokat, és növelni a szociális kiadásokat, „elsősorban a szegényeket” kell megtámogatni, de ugyanakkor teljesítőképesebbé tenni a gazdaságot és így tovább. Így persze könnyű. Az is bátorító, hogy a tudományos alaposágnak ezekkel a követelményeivel manapság úgyszólván minden pártprogramban is találkozhatunk. Úgy tűnik tehát, hogy legalábbis nálunk az „esélyteremtő állam” elmélete már teljesen áthatja a társadalmi gyakorlatot.

Kukorelly Endre Vigyázz velem, ne törődj magadra

Tandori Dezsőnek

A betonút közepén állok, nézek fölfelé.

Napnyugat után éles, kék-lila, vad szivárványszínek, egy autóparkolóban, az autópályához vezető úton.

Széles, üres tér, frissen ültetett fák, csak néhány autó, kellő távolságban egymástól.

Meg az autóúton keresztben egymás mellett három vagy négy üresen álló épület: országhatár.

A fülkéket nem használják. Már jó ideje. Az ablakokon redőny.

Nem használják, de nem bontják le.

Az autók nem állnak meg, nem is lassítanak. Némelyik megáll, felkanyarodik a parkolóhoz, az utasok kiszállnak, megkeresik a vécét. Ahogy a közelemben érnek, biccentenek a fejükkel, alig, egy pillanat, alig észrevehető, de félre nem érhető, barátságos mozdulattal. Én meg visszaintek. Ez így van. Nem szól senki. Ez a határ.

És semmi más, de ez igen. Ország, határ. Maradjon így.

A póznát néztem, egy telefonpóznát, meg az ívben feszülő kábeleket. És három mozdulatlan hollót az egyik kábelen. Egy sor fa, jegenyefák, póznasor, a póznák kicsit megdőlve. Az autó motorja. Az egyik holló megfordul, a farkával, a szárnyával egyensúlyoz. Kiszálltam a kocsimból, nem állítom le a motort, az ajtót se csuktam be. A holló megfordult, az útnak háttal, aztán vissza, három rövid, éles mozdulat, megbillen, forog. Álltam az út közepén, és a három madarat néztem. Meg azt a valamit amott, ami persze hogy van, van és nincsen. Ahogy ellendül az egyik madár, balra, fel, és a szárnyaiból felszáll a vaspör. Auch deine Raben hör' ich rauschen.

Bogdán László

Átiratok múzeuma

ÜVÖLTÉS

G i n s b e r g - h a m i s í t v á n y

1

látam nemzedékem legjobb elméit az alkohol romjaiban
hisztérikusan handabandázó ellenállókat
a bukaresti utcán vonszolták magukat hajnalban egy nyelés
vodka után kutatva
lázongó fehér négereket (nem a bőriük nyelvük néger) a költészet
bensejében ebben az eleve elrontott szerkezetben
és vágyakozva valami után aminek nincs is neve nem is volt neve de ami mégis
állandóan megjelent előttük (valami dühítő balkáni melakór ugyan
hadnagyom agyó agyó)
kik állandóan búcsúzkodtak szeretőiktől a trópusoktól lemeztelenítették szívüket
és a kétely lamentációiban önmagukat látták ellebegni a figyelmeztető
vörös cserepes tetők felett
kik blendé pillantással mérték fel lehetőségeiket a babes-bolyai egyetemi megálló
után zuhanórepülésben tűnve el a képzeletbeli alagút sötétjében
kiket fel sem vettek az akadémiára mit is kerestek volna ott? a kurva életbe nem
ők csak a promenádon tántorogtak süllyedő
erdélyi kisvárosok sétálóutcáin de innen is eltűntek előbb-utóbb hiszen itt mindenki
ismerte őket a hasukba látott s ők féltek
félelmük nem volt alaptalan alaptalan volt?
oly mindegy immár
soha nem kerülnek elő a lehallgatott összeesküvések lázas hepciáskodó tirádáit és
áriáit rögzítő hangszalagok
lehet pontosan akkor romlott el a poloska is csak a szesz manósapka-kékes
lángocskái égtek
s ők a tigris elől menekülve tévedtek el életükben a tiszta ész labirintusaiban
szentgyörgy és várad között félúton
világítva be a romániai magyar idő egész gömbszerű világát – ahol sértetlenül
megvan még minden és körbeér – ezt a rothadt és rohadó mocsarat ezt a
holttengert ahol csak eltévedni lehetett locsolt hajnalok lökdösték őket
temetőtől temetőig megtörtént az ideológia ki is múlt a vendéglők
benépesítése is megtörtént berlin újra meg újra elesett
kik rögeszméikhez láncolták magukat örökös tévelygők távivások bajnokai az újra
meg újra eleső berlinben az ég felé fordított székek között mintha
lándzsa erdőben barbárokra várva
kik minden éjszaka az atlantisz bár homályába süllyedtek el és esküdöztek hogy

nemo kapitány igenis várja őket várja őket az erdélyi tenger a nautilus és az északi pályaudvar búzló forgatagában figyelve
 hogyan akad el egy tű a lemezen hogyan akad el egy ceruza a papíron kik egyfolytában őrzöngve ismételték elek apó utolsó sorát: „fő hogy dolgozzanak!”
 miközben elsőből utolsók lettek utolsóból első sokan kitűntek a sorból a képből a karaván haladt a forradalmi menetoszlop a holdról a mélybe ugrált karattyolva visítózva okádva suttogva a kollektivizálás a kihallgatások a fekete autók a sztálin orgonák összekeveredett képei között az esőben lázongó örömröntő angyalokként önmagukkal szemben egy vakuló tükörben figyelve amint zubog a múlt
 kik tudták hogy el se indultak még ő az örök halasztás mégis kényszeredetten várták az utolsó hajót
 elszenvedve levante átkait nyomorúságos szállásaikon ék alakban rakosgatva a parázsló csikkek csillagait készültek vásárhelyre az elvonókúra úgy jelent meg mint az utolsó menedék
 kik körbe jártak önmaguk körül voltak? nem voltak? ide oda kószálva az erdélyi tengeren süllyedő bárkáikon ha eltűntek nem ugatott utánuk a kutya sem
 a kutyák is az éjszaka posványába fulladtak csak a hold a hold billegett az elátkozott táj felett s valahol zakatolva közeledett a marhavagon blattolva igyekeztek egyik kocsmából a másikba (agitátorok éjszaka)
 kik eliottal és majakovszkijjal foglalkoztak egyszerre borges pessoa kavafisz csak utóbb jött divatba hát nem mindegy
 kik magukban motyogva battyogtak végig az (akkor még) neontűzben dermedő magherun kivert fogú román angyalok után kutatva
 kik azt hitték egész egyszerűen eljött a végítélet órája amikor váratlanul megképződött előttük a kék egyenruhás alak mint a mennyei számvevőszék ügynöke
 de kiderült csak egy magányos milicista aki tüzet kér s nem is bukarest de szentgyörgy neontűz sincs csak egy vidéki budi előtt pislákol légszaros huszonötös égő
 kik éhesen magányosan csavarogták végig zátonyra futó életeiket egy mindent megvilágító jellep után kutatva
 kik beléptek az örület tűzhányóiba és ellobbantak mint napon felejtett kanálban a fenyegetően csillanó szeszek nem hagyva maguk után mást csak költészetük életét árnyékrajzát a névmás éjszakáját
 kik váratlanul temesvárott tűntek fel a secut örületbe kergetve arról purparléztak attila-e? vagy nem attila? a főtéri koldus?
 kik cigarettával égettek lyukakat magányos happeningjeik során a haza legszeretettebb fiának szemébe a plakátokon
 kik az ellenállás lázában égve mászkáltak a hidakon de soha nem vetették magukat a mélybe (nem is volt mély) s azóta is ott egyensúlyoznak a líra bajnokai
 kik kiáltozva törtek be hófehér leányszobákba segesváron hol az ablakok remegtek mint a kertitörpére gejzirként spriccelő ondó
 kik megmerevedtek mint szerelmük mellbimbója a huzatban miközben lefasisztázták a milicistákat soha meg nem érkező rabomobilokból üvöltözve

- kik térdre rogytak az üzletek előtt az örökös sorokban túró! üvöltötték túró kell nektek barmok!
- kik eszelősen kéziratukat (mindég a másodpéldányokat) szórták a tömeg közé ez mind a tiétek ez mind a népé?!
- kik röhögni próbáltak hogy a dolgozóknak nem kell hatalom csak hús miközben az utcasarkon szobrozó árnyékok között támolyogva várták a mentőangyalt ki majd megoldja gondjaikat és szabályjával a gordiuszi csomót is kettémetszi (balkáni kommunizmus)
- kik önmagukat vetették oda a kisebbségi sors három hárpíájának az egyik fél szemű hárpia a heteroszexuális megalkuvás a másik félszemű hárpia kipislog az anyaméhből a harmadik nem csinál semmit csak ül a seggén és elnyisszantja a szellem aranyszálait a költészet szövőszékén
- kik eksztatikusan és türelmetlenül pártottak egy üveg rummal egy nővel egy pakli cigarettával keserű rímekkel levantei ritmusokkal miközben a fejüknél mint ősiük a romantikus költő asztalán gyertya világított mert az áramot megint „elvették” s a bennük felszikkázó magasfeszültség fényében megvillant az utolsó a legutolsó határ
- ki énekelve ment végig a szeles dobrudzsán kezében virággal SI e költemény egyik titkos hőse kövesdomb bikája vásárhely odüsszeusza a vers adoniszta körülötte a lányok akikkel sötét focipályákon üzekedett kocsmák hátsóudvarában mozik tetűporszagú széksoraiban hegycsúcsokon barlangokban vagy az utcasarkon ó azok a pajzán szoknyaemelgetések zsebében a trófea a csipkebugyi ó azok a titkos randevűk ó egy hősi élet színopszisa valamint szülővárosa sikátoraié ő az eden a skandináv golf
- kik elájultak az olajospadlón átváltoztak álmaikban s a poklos patak partján kaparták össze magukat békák koncertjét hallgatva támolyogtak tovább a monostori út borzalmas díszletei közt a sűgás felé találkozva a munkaügyi igazgatóság örökké éber kopóival
- kik éjszakákon át véresen mocskosan randalíroztak egy havas parkban szobrozva várták álmaik asszonyát és üvöltöztek le a kommunizmussal! le! le!
- kik eszméletlen happeningeket rendeztek barátaik albérleteiben a hold háborús kék reflektorfénye alól önmagukkal kerengőzve besűgőzták le árnyékaikat s mögöttük ott lengett a hinta
- kik megbabálták a képzelet kétszersültjeit vagy pisztrángot húztak nyársra a hargitán a valóságban
- kik hagymával és rossz slágerekkel teli targoncáikat tolvaj zokogták erdély! erdély!
- kik sötétben lihegve húzódtak meg vasúti hidak alatt és foguk csattogására rímelték a csattogó szerelvények édes erdély itt vagyunk!
- kik seggrészezen okádtak a balta albă hatodik emeletén a tüdővésztes ég alatt még mindég új fordulatot remélve
- kik soha véget nem érő éjszakákon egyetlen transzban foglalták össze mindazt mi égette őket ó haláltánc szvit!
- kik versrohamban alkudtak meg néhány száz lejért papírra okádvá munkadalaikat noha ellenségeik legszívesebben munkatáborba küldték volna őket
- kik erdélyi tengeren hajóztak mellbimbóbarna alkonyatban és a kísértethajó féloldalra dőlt a viharban
- kik lehajították óráikat a háztetőkről (akkor romlott el végképpen az erdélyi idő és minden ellopott ébresztőóra egyszerre visított fel szibériában)

- kik egymás után háromszor vágják fel ereiket gondosan figyelve az ablakból jön-e feleségük a tejjel kenyérral újsággal hogy időben menthesse meg őket és tudták egyszer majd megáll tereferélni nem érkezik meg időben és bőgtek
- kik ártatlanul lobbantak el máriáik máglyáin verseik a megírtak a meg nem írtak darázsként zümmögtek fülükbe a munka és a vas esedékes csasztszkáit és a kritikusok nem értettek semmit főként ha párthatározatok semmire nem való fényénél akarták értelmezni hogy aszongya „és zúgnak a mezőn a kék ég alatt / traktorok pinyek és más bogarak” az elfogultság patikamérlegén ingadozott az állítólagos eszmei mondanivaló
- kik éjszakánként a szentgyörgyi híd karfáján sétáltak elcsereült gyermekek és verseket bíztak a szélre számontarthatjátok mit telefonoztam de a tisztelőknak se volt egy savanyú sörre valójuk
- kik kétségbeesetten és zákányosan ordították vasárnap este az ablakukból a sétáló tömeg pofájába rádöbbenve se víz se villany „kisváros vegyétek el a levegőt!” és beugrottak a nagybögőbe igazgatójuk kocsija elé a vérem motyogták a sárhányón a vérem a véremből vette a véremből és nyakukat összedörzsölték mint a bányalovak s a pafefon azt bömbölte hogy ma este indulunk a frontra
- kik emlékek útvesztőiben tévedtek el megzavarta őket az aranykorszak örülete a permanens mobilizáltság állapotában soha semmit nem tudtak pontosan csak azt hogy ez nem élet
- kik napokig fejsakkoztak blattoltak a vonatokon zsilvölgyétől vatra dornáig hogy verset írhasanak a valóságról és nem tudták eldönteni mi a fontosabb a művészetben a látomás netán az indulat?
- kik elutaztak Vásárhelyre elutaztak Vásárhelyről és kikészültek Vásárhelyen és hiába várták az örömröntő angyalt kik virrasztottak bukórepülésben örökké Vásárhely fölött és merengtek és darvadoztak Vásárhelyen és a harangból öntött golyóbisok nem ütötték el a magyar időt és itt maradt Vásárhely idő nélkül
- kik térdreestek düledező falusi templomokban egymás megváltásáért fegyverért és szeretetért könyörögve de csak a részeg sekrestyés világított egy csököttel
- kik önmagukat nem kímélve egyetlen rohamban írták végtelen verseiket s tudták ha a tizenegyedik maga a pap akkor ők a sekrestyés után örök tizenharmadikok ne hagyj elveszni Erdélyt istenünk
- kik visszavonultak magánéletükbe a deltába hallgatva nádszálak suttagó hazudozását magyarázták a mindenütt jelenlévő zsaruknak hogy ők igenis a parkhotel lakói nem „doftorok” – áptak
- kik részegen bőgtek a szerkesztőségi fejtágítókon s nem is voltak hajlandók értelmezni a mangáliai beszédet következképpen a dilibárba emigrálva megint egy folyóirattal kezükben fotografáltatták magukat hátrahagyva győzedelmes arcuk a jövőnek legyünk humorunknál!
- és kiket a győzelmi indulók az inzulin sivár tébolyának az altatók mindennel megbékélő széljárta mezőinek hidrotéripiának pszichoterapiának munkaterapiának pingpongmeccseknek és amnéziának passzoltak át
- kik kedvetlen tiltakozásként örökbordó kórházi köpenyben lógtak el a sarki kocsmába vodkával locsolva a nyugtatókat
- és évekkel később sértődötten tértek vissza az elágazó ösvények kertjéből – ó örök visszatérés – még élő barátaitat kísértve maszogó kopasz cinikus erdélyi szellemek

és megvallották ott sem az igazi ahol épp most vannak de nem mondták el milyen verseiket szavaló szerelmes diáklányokat kísértve örökké fejük ide-oda gurult a horizonton gazdátlan kugligolyó
 mint egy hatalmas buddhafej lobbant fel a hold és mit is tehettünk volna?
 kinyitottunk ajtót-ablakot felgyújtottuk a villanyokat bekapcsoltuk a televíziót épp műsorzárás köszöntött ránk deşteaptá-te romane és mi miért nem? kérdezték a bizonyára szabadnapos kísértetek és szisz világhíres botjával kérdőjeleket rajzolt a levegőbe nem volt megállás dani maszogott csak ő csak ő az egyetlenegy gróf rettegi vigyorogva kedvenc verseit adta el a román himnuszt is túlüvöltve „ideköt idegszálaival a szél”
 ó ó ulászló te még nem vagy biztonságban hagyta abba a verset még te nyakig vagy a szarban s addig amíg te addig mi sem én sem
 és ellibegtek örökké tíz centivel a valóság fölött és szisz még mandzsettájára jegyezte fel a sör a paradicsom a vaj esedékes árát s előttünk ott vibrált az üres képernyő
 ki elbúcsúzott a trópusoktól és fehéregyházán botjára támaszkodva metaforáira dőlve önfeledten idézte meg petőfit (szemből halál!) ki a külvárosi hajón két lakhatatlan metafora közt barokkra ítélve kapcsolta össze a sors elemi igéit és melléje helyezte a medvezsoltárt miközben a hivatlanok pofátlanul táncikáltak körülöttünk kiállva a túrósorból követelni kezdték a kommunizmus eljövételét de csak kedvetlen zsaruk érkeztek meg mint mindég
 és a peren természetesen »uszításai« is sorba kerültek sokan nemzedékünk büszkeségei tanúskodtak is végső szükségükben ezen a per-paródián no persze már nem emlékeztek érvekre vagy letagadták utólagos magyarázatukban kedvenc védekező érviük a »passzív rezisztencia«
 míg a költők ezek a habókos álmodozók – „a legfőbb bölcslet ez gyötörte / és aludni se hagyta őt, / s fejét amíg főtt egyre törte / és amíg törte egyre főtt” – eltévedve az időben megérkeztek a jövőbe az állami étkezdébe ahol a hős nép Romániát éneklí örökkétig fáradhatatlanul és senki se mer rájuk figyelni négyen-öten összehajolva a sarokasztalnál – ő az örök kisebbség maradj ha tudsz! – fülevesüket kanalazva – ó a dák hagyományok! győzedelmes reminiscenciák – erdély mérhetetlen szenvedéseit panaszojják már pap sincs halálra itta magát a sekrestyés is éli éli lámmá sábkáltani egy magányos trombitaszóló panaszkodott az éjszakában
 s ők magukra maradva végképp testetlen versekbe bujdosó árnyak egymásra meredtek a kísértethajó fedélzetén hát így kellett lennie?

2

milyen ideológiai szörnyszülemény milyen versrém törte fel koponyáikat álmaikat képzeletüket felzabálva
 diktatúra! magány! szenny! sivárság! utálatosság! lavórok és elérhetetlen utazások megerőszkolt lányok sikolya békaügető magyar bakák akiket egy őrmester most az állam nyelvére tanít tébolyodott nyugdíjasok
 diktatúra! unalom félelem pártállami lidércnyomások az aranykorszak a dicső szellemi posvány passzív rezisztencia hőzöngő bajnokai

- diktatúra a román börtön diktatúra az öt percre se szóló de magukat
örökérvényűnek hazudó párthatározatok diktatúra épületbányái ítéletek
a józan ész felett szomorú betonkártyavárák az új ember lakhelyei
diktatúra itt hiába kerül homokszem a gépezetbe hiszen már régen elromlott
a gépezet is ellenállás nincsen csak mimesek csak mioritikus türelemmel
évezredes soraiban várakozó növényi nép se hús se hal se túró illetve
csak túró csak alma
- diktatúra az új ember dorongjára támaszkodva örökgyforma odúiból
előmerészkedve állingál – elfuserált felkiáltójel – a mocskos balkáni úton
itt nincs jövő a gyarak elromló futószalaga csak a hülyeséget
sokszorozza diktatúra kéményei korommal permetezik a városokat
- diktatúra kinek ereje végtelen megalkuvás idióta csasztszka diktatúra a végre
megvalósuló országos tébolyda diktatúra kinek hazugságai felszikráznak
és összeérnek diktatúra kinek végzete néhány szerencsétlen költő akiket
az események kissé felcsigáztak diktatúra kinek másik neve hazugság
- diktatúra magányos lázadók a hátrálás útszélén diktatúra semmittevők
és megalkuvók (kis éji zene) diktatúra egy kétezzer éve kereszténynek
született nép álma (für alle fälle)
- diktatúra ki korán behatolt a lelkembe diktatúra kiben egy szikra lehetnék csak
diktatúra kiűzött természetes gyávaságunkból diktatúra kinek odavetettek
ébredjete a diktatúrában egy idióta gácsérfejből áradó fényben
- diktatúra csőd pártvillák és lakhatatlan külvárosok örület egy elhülyült mitológia
lerobbanó ipartelepek kísérteties népek másfajta nyulak rögeszme téboly
romulus és remus s az alóluk ellopott bukaresti anya farkas
monstruózus unalom
- emelik a diktatúrát az égisz piruettezik az »új ember« a diktatúrák mákvirága
a betonkártyavárák bajnoka fesztiválok hőse mítingek kárvallottja
orrunk ettől fokhagymás
- víziók előjelek hallucinációk csodák elragadtatások miközben ágyunk mellett ott
csobog a balkáni folyó
- rémálmok imádatok képzelgések megnevelődésök pártfőtitkári beszédek –
a bizantin bolsevik hülyeség egész gétadák hajórománia
- áttörések a folyón túl mindég a folyón túl csakis a fák közé amelyekre majd egy
másik időben fel is HUZNAK lemerülve a tömegbe gödrök túlzások
pártkongresszusok hallucinációk halleluják negyven év állati sikolyai
önpusztításai zsenik kapcsolatok egy örült nemzedék föl föl az IDŐ
szikláira!
- valóságos röhögés a forradalmi menetoszlopban hahoták az aranykorszak az
állandó készenlétben didergők ugrása készen várni amíg értünk jönnek
ugyan ugyan hadnagyom agyó! dehát ők mégiscsak búcsút intettek nem
ugrottak ki a magányból ki az erdőszélen ki a domboldalon ki a vonaton
(nincs megállás)

3

- Szilágyi Domokos veled vagyok a domboldalon ahol melakóros som nosztalgikus
kőkényszemek kavarnak előtted és elveszítéd a játszmat
veled vagyok a domboldalon ahol kataton rohamban püföli zongoráit a lélek
egyszerre hetet ártatlan és halhatatlan ellebeg az inzulin óceánján

veled vagyok a domboldalon ahol te már elindulsz előre menekülsz egy nem is
 létező úton köröskörül kárókatónák feldkurát mellükön keresztben
 veled vagyok a domboldalon ahol nem vádolod doktoraid és nem tervezel
 semmifajta lázadást a nemzeti kommunizmus mioritikus terei ellen
 veled vagyok a domboldalon a mindent lebíró fényben megvillannak az örökké
 a szomszéd asztalnál ülő szép leányok de te egy remegő katibogarát
 figyelve a fényben utoljára megvillansz még bogarak színes szárnyfedőjén
 veled vagyok a domboldalon ahol tücsök hegedüli életed
 befejezetlen szimfóniáját missa solemnis
 visky árpád veled vagyok a parkhotelben
 ahol te normálisabb vagy mint én vagyok
 veled vagyok a parkhotelben
 nézzük különös árnyékokat
 veled vagyok a cellában
 ahol elveszett éveid semmisnek nyilvánítod
 veled vagyok a parkhotelben
 ahol tükrök között magadat ámítod
 veled vagyok a cellában
 ahol megjelenik dracula és vigyorog
 veled vagyok a parkhotelben
 ahol reményeid diktárod és hallgatod ki kopog?
 veled vagyok a cellában
 ahol tengődsz és válságosra forduló állapotodról nem ad hírt
 a macskarádió
 veled vagyok a parkhotelben
 ahol már képtelen leszek feldolgozni az elviselhetetlent
 veled vagyok a cellában
 ahonnan elszállsz s kenyéradagod utódaidra száll át
 veled vagyok az erdőszélen
 nézzük a hívatlanok táncát
 sütő dani veled vagyok a rendőrségen
 jobbkezünk – hogy ne irkálhassunk – a korláthoz bilincselve
 és köröskörül románia agonizál prüszköl és tikkog és káromkodik
 és köpködik és köhög nem hagy aludni minket
 veled vagyok a parkhotelben
 áramütötten ébredünk a kómából a tetők a park fái felett úszó végtelen
 üvöltés riaszt fel most viszik kanizsát rozgonyit miközben barátaink
 papírrepülőkként hajigálják szét verseiket e sivító srappnelliszilánkokat
 a képzelet falai ledőlnek felépülnek megint könnyörület nincs pofa súlyba
 és a külvárosi hajó a vaságyak mellett ellebeg fel fel ti emlékeiteknek
 rabjai fel!

VELETEK VAGYOK A SÁRGA HÁZBAN

álmaimban hullámzik a nyughatatlan erdélyi tenger és ti világbíró nagy
 eszetek lélekvesztőin egyensúlyoztok felém a szomorúszemű görög
 éjszakában

1994. október–1995. március

Rainer Maria Rilke A sírásó

San Roccóban meghalt az öreg sírásó. Naponta kihirdették, hogy az állás betölthető. De elmúlt három hét, vagy még több anélkül, hogy bárki jelentkezett volna. S mivel ez idő alatt senki nem halt meg San Roccóban, a dolog nem is látszott sürgősnek, s az emberek nyugodtan várahoztak. Várahoztak, míg egy májusi estén megjelent az idegen, aki jelentkezett az állásra. Gita, a podesta leánya volt az első, aki látta őt. Apja szobájából lépett ki (noha jönni nem látta), s éppen feléje tartott, mintha arra várt volna, hogy a sötét folyosón találkozassanak.

„Te vagy a lánya?“, kérdezte lány hangon a férfi, s minden szót idegenszerű hangsúlyozással ejtett. Gita bólintott, és ment az idegen mellett, egészen az egyik mély ablakig, amelyen át kintről behullott az esteben elnyúló utca fénye és csöndje. Ott figyelmesen szemügyre vették egymást. Gita úgy elmélyedt az idegen férfi szemlélésében, hogy csak utólag jutott eszébe: azok alatt a percek alatt, míg ott állt, és a férfit nézegette, annak is őt kellett néznie. Magas volt, vékony, és idegen szabású fekete utazóruhát viselt. Haja szőke volt, s úgy hordta, ahogy nemesemberek hordják. Egyébként is volt benne valami nemesembereszerű, lehetett akár jogászember is vagy orvos; milyen különös, hogy sírásó volt. És önkéntelenül a kezét firkészte. Az úgy tartotta eléje mindkettőt, akár egy gyermek.

„Nem nehéz munka“, mondta; és jöllehet a lány a kezét vizsgálgatta, érezte a férfi ajkán a mosolyt, amelyben úgy állt ott, mint a napsugárban.

Aztán együtt mentek ki a ház kapuja elé. Az utca már bealkonyult.

„Messze van?“, kérdezte az idegen, végignézte a házakon egészen az utca végéig, amely teljesen üres volt.

„Nem, nincs nagyon messze, de én akarlak vezetni, mert te nem ismerheted az utat, idegen.“

„Te ismered?“, kérdezte komolyan a férfi.

„Jól ismerem, már kisgyermek koromban megtanultam, hogyan kell odamenni, mert az vezet a mamához, aki korán itt hagyott bennünket. Ő odakünn nyugszik, majd megmutatom neked, hol.“

Aztán ismét nekiindultak, hallgatagon, s léptük úgy hangzott a csöndben, mintha egyetlen ember léptei lettek volna. A fekete ruhás ember hirtelen megkérdezte: „Hány éves vagy te, Gita?“

„Tizenhat“, szölt a gyermek, s nyújtózott egy kicsit, „tizenhat, s minden nappal egy picivel több.“

Az idegen mosolygott.

„De te“, szölt a lány, szintén mosolyogva, „te hány éves vagy?“

„Öregebb, öregebb, mint te, Gita, kétszer annyi idős, és minden nappal sokkal, sokkal idősebb.“

Ezzel már ott is álltak a temető kapuja előtt.

„Ott a ház, amelyben laknod kell, a halottaskamra mellett“, mondta a lány, s a kapu rácsán keresztül odamutatott a temető másik végébe, ahol egy kis, repkénnyel benőtt ház állott.

„Úgy, úgy, tehát itt van“, bólintott az idegen, s lassan végignézte új birodalmán, egyik végétől a másikig. „Ugye öregember volt már, aki itt volt sírásó?“, kérdezte.

„Igen, nagyon öreg ember. Feleségével lakott itt, s az is nagyon öreg volt. Mindjárt az ura halála után elköltözött, azt sem tudom, hova.“

Az idegen csak ennyit szölt: „vagy úgy“, és mintha közben egész másra gondolt volna. És hirtelen Gita-hoz fordult: „Gyermekem, most menned kell, későre jár. Nem félsz egyedül?“

„Nem, mindig egyedül vagyok. De te, te nem félsz idekünn?“

Az idegen fejét csóválta, megfogta a lány kezét, és gyöngéd, biztos szorítással tartotta: „Én is mindig egyedül vagyok –“, szölt halkán, s ekkor a gyermek lélegzet-visszafojtva hirtelen ezt suttozta: „Hallgasd csak!“ És mindketten hallottak egy csalogányt, mely a temető túskeövényén kezdett énekelni, s az áradó csengés mindkettejüket teljesen körülölelte, és elárasztotta őket ennek a dalnak vágyakozása és boldogsága.

A *Der Grabgärtner* című elbeszélés R. M. Rilke *Sämtliche Werke* (Frankfurt am Main, 1987, Insel Verlag) IV. kötetében olvasható.

Az új San Roccó-i sírásó másnap reggel látott munkához. Elég különös módon fogta fel. Az egész temetőt felásta, és hatalmas kertet csinált belőle. A régi sírok elvesztették gondterhes szomorúságukat, és eltűntek a viruló virágok meg integető indák alatt. Odaát pedig, a középső út túloldalán, ahol eddig üres, ápolatlan gyep volt, a férfi sok kis virágágyat alakított ki, hasonlóakat a másik oldalon lévő sírokhoz, úgy, hogy a temető két fele egyensúlyt tartott egymással. Az emberek, akik kijöttek a városból, nem is találhattak rá azonnal kedves sírjaikra, sőt még az is megtörtént, hogy valami öreg anyóka az út jobb oldalán lévő üres virágágnál térdelt és sírdogált, no persze ettől még nem ment veszendőbe a vénség imája, amit fiáért mondott, aki messi fent, rikító kökörösinek alatt nyugodott. De a San Roccó-i emberek, akik ezt a temetőt látták, már nem rettegettek annyira a halál súlyától. Ha meghalt valaki (és ez többnyire idős emberekkel történt meg ezen a nevezetes tavaszon), kifelé ugyan még mindig elég hosszú és vigasztalan volt az út, ám odakint mégis olyasvalamivé lett, mint egy kis csöndes ünnep. Úgy látszott, mintha mindenfelől virágok özönlénének, s oly gyorsan jelennének meg a sötét sírokon, hogy azt lehetett gondolni, a föld csak azért tátotta ki fekete száját, hogy virágokat mondjon, ezernyi virágot.

Gita mindeme változásokat látta; szinte folyvást kint volt az idegennél. Ott állt mellette, miközben az dolgozott, kérdéseket tett föl, s ő válaszolt; az ásás ritmusa ott volt szavaikban, melyek az ásó zaját sűrűn megszakították. „Messziről, Északról”, válaszolta az egyik kérdésre az idegen. „Egy szigetről”, lehajolt, és összeszedegette a gyomot, „a tenger mellől. Egy másik tenger mellől. Egy olyan tenger mellől, mely a tietekre (az éjszaka kellős közepén néha hallom mély lélegzését, noha több mint kétnapi utazásnyira van innét) alig-alig hasonlít. A mi tengerünk szürke és kegyetlen, s azokat az embereket, akik arrafelé laknak, szomorúvá és csöndessé tette. Tavasszal végeérhetetlen viharokat hoz, olyan viharokat, melyekben semmi nem képes nőni, úgyhogy a május haszontalanul telik el, télen pedig befagy, és mindenkit, aki a szigeten lakik, fogságba ejt.”

„Sokan laknak a szigeten?”

„Nem sokan.”

„Nők is?”

„Azok is.”

„És gyerekek?”

„Igen. Gyerekek is.”

„És halottak?”

„És nagyon sok halott; mert sokat, sokat hoz a tenger, és éjjel a parti főnyre fekteti őket, és aki rájuk talál, nem rémül meg, hanem csak bólint, mint olyasvalaki, aki ezt régóta tudja. Van nálunk egy öregember, az sokszor mesélt egy kis szigetről, ahova a szürke tenger oly sok halottat hordott, hogy az élőknek már nem maradt hely. Mintha a holttestek ostromolták volna őket. Ez talán csak egy történet, s tán téved az öregember, aki mesélte. Én nem hiszem el. Én abban hiszek, hogy az élet erősebb a halálnál.”

Gita egy darabig hallgatott. Aztán megszólalt: „És mama mégis meghalt.”

Az idegen férfi abbahagyta munkáját, s az ásóra támaszkodott. „Igen, én is ismerek egy asszonyt, aki meghalt. De ő meg akart halni.”

„Igen”, szólott komolyan Gita, „el tudom képzelni, hogy ezt akarja az ember”.

„A legtöbb ember akarja, s ezért is hálnak meg kevesen azok közül, akik élni akarnak; ezeket a halál kérdés nélkül ragadja el. Jártam-keltem a nagyvilágban, Gita, sok emberrel beszéltem, és azt kutattam, szívük szerint mit tennének. Ám nem akadt közöttük egy sem, aki ne akart volna meghalni. Szóban persze, szóban némelyik az ellenkezőjét mondja, és félelme megerősíti ebben; de mi mindent nem fecsegnek össze az emberek. De mögötte ott volt az akaratuk, az akarat, amely nem beszél, s az zuhant, zuhant a halálba, mint gyümölcs a fáról. Itt nincs kegyelem.”

Így jött el a nyár. És minden új nap, amely a piciny madárfiókák cseperedésével kezdődött, Gitát kint találta az Északról jött idegen férfi mellett. Otthon intették, korholták, próbálkoztak nála erőszakkal és büntetéssel, hogy visszatartsák: minden hiábavaló volt. Gita úgy szállt át az idegenre, mint egy örökrész. Egy alkalommal hívatta őt a podesta, az pedig öblös, dörgő hangú, óriási ember volt. „Az ön gyermeke magányos, Messer Vignola”, mondta nyugodtan az idegen minden őt ért szemrehányásra, miközben kissé meghajolt. „Én nem akadályozhatom meg, hogy nálam legyen vagy az édesanyja közelében. Nem adtam neki ajándékot, még csak nem is ígértem neki semmit, és soha egyetlen szóval nem hívtam.” Tiszteletteljesen beszélt, de higgadtan, s ahogy ezt elmondta, már ment is; semmi hozzáfűznivalója nem volt.

Kint most virult a kert, négyoldali sövénye között kinyújtózott, és meghálálta az érette végzett munkát. És néha-néha korábban lehetett végezni a dologgal, s a ház előtti kis padon ülni és nézni, amint szelíden és magasztosan esteledik. Aztán Gita kérdezett, az idegen pedig válaszolt, és közbe-közbe hosszú szótlanúság ereszkedett rájuk, melyben a dolgok beszéltek hozzájuk. „Ma egy emberről akarok mesélni neked, arról, hogyan halt meg a drága felesége”, kezdett hozzá egy ízben az idegen egy ilyen hallgatás után, és összekulcsolt keze remegett. „Ősz volt, s ő tudta, hogy feleségének meg kell halnia. Az orvosok mondták; mindazonáltal tévedhettek is; de ezt maga az asszony mondta, jóval őelőttük. És nem tévedett.” „Meg akart halni?”, kérdezte Gita, mert az idegen szünetet tartott.

„Meg akart, Gita. Nem élni akart, hanem valami mást. Mindig túl sokan voltak körülötte, egyedül akart lenni. Igen, ezt akarta. Leányként nem volt olyan egyedül, mint te; s amikor férjhez ment, tudta, hogy egyedül van; ő azonban úgy akart egyedül lenni, hogy ezt ne tudja.”

„Az ura nem volt jó?”

„De jó volt, Gita; mert az szerette őt s ő viszonzszerette, és mégis, Gita, semmi közük nem volt egymáshoz. Az emberek oly szörnyen távol vannak egymástól; azok pedig, akik szeretik egymást, sokszor a legtávolabb. Magukhoz akarják rántani saját világukat, de nem tudják megragadni, és valahol elakad közöttük és feltornyosul, s végül még abban is akadályozza őket, hogy lássák egymást, és egymás felé közeledjenek. De én arról az asszonyról akartam mesélni neked, aki meghalt. Nos, ő meghalt. Reggel volt, s a férfi, aki nem aludt, ott ült mellette, és nézte, hogyan hal meg. Az asszony hirtelen fölegyenesedett, felemelte fejét, és úgy tűnt, élete teljes egészében kiült az arcára, ott összegyűlt, és úgy állt ott vonásaiban, mint száz szál virág. A halál pedig jött, és egyetlen markolással leszakította, kitépte, mint puha agyagból, és úgy hagyta arcát, ványadtan, megnyúltan és hegyesen. Szeme nyitva volt, s ha lecsukták, mindújra felnyílt, akár a kagylók, melyekben már meghalt az állat. S a férfi, nem tudván elviselni, hogy a nemlátó szemek nyitva vannak, két kései, kemény rózsabimbót hozott a kertből, és súlyként a szemhéjakra tette. A szemek most zárva maradtak, ő pedig ott ült, és hosszan nézett a halott arcba. És mennél tovább nézte, annál világosabban érezte, hogy vonásainak pereméhez még az élet szelíd hullámai sodródnak, és lassan megint visszahúzódnak. Homályosan emlékezett rá, hogy ennek az életnek egy nagyon szép órájában látta az asszony arcán – és tudta, hogy az annak legszentebb élte – azt, amibe az asszony soha nem avatta be őt. Ezt az életet a halál nem vette el az asszonyból; azzal a sokféleséggel csalta meg magát, ami vonásaiban fellelhető volt; a halál azt ragadta el, profilja lágy kontúrjával együtt. De az a másik élet még ott volt őbenne; rövidebb azelőtt néma ajkáiig áradt, most pedig visszahúzódott, hangtalanul ömlött befelé, és valahol meghasadó szíve fölött gyűlt össze.

És a férfi, aki szerette ezt az asszonyt, olyan tehetetlenül szerette, ahogy az őt, kimondhatatlan vágyat érzett, hogy ezt az életet, amely megmenekült a haláltól, birtokolja. Hát nem ő volt az egyetlen, aki ezt megkaphatta, örököse az asszony virágainak és könyveinek és puha ruháinak, melyek folyvást teste illatát árasztották? Ám azt nem tudta, hogy ezt a meleget, ami oly könyörtelenül áradt ki arcából, hogyan fogja fel, hogyan ragadja meg, mivel merhetné ki. Megkereste a halott kezét, mely üresen és nyitva feküdt a takarón, akár egy kimagozott gyümölcs héja; e kéz hidege egyenletes volt és néma, s már teljesen egy olyan tárgy érzetét keltette, amely éjszakán át a harmatban feküdt, hogy azután a reggeli szélben gyorsan hideggé és szárazzá váljék. Ekkor a halott arcán hirtelen megmozdult valami. A férfi feszülten nézett oda. Minden csendes volt, de egyszer csak megrezdült a bal szemén fekvő rózsabimbó. És a férfi látta, hogy a jobb szemén lévő rózsza is nagyobb lett, és nőttön-nőtt. Az arc hozzászokott a halálhoz, de a rózsák kinyíltak, mint olyan szemek, amelyek egy másik életbe tekintenek. És amint este lett, e hangtalan nap estéje, a férfi a két nagy, piros rózsát remegő kézzel az ablakhoz vitte. A súlytól kókadózó bimbókban vitte az asszony életét, életének javát, amelyet ő sem kapott meg soha.”

Az idegen kezébe támasztotta fejét, ült és hallgatott. Mikor megmozdult, Gita megkérdezte:

„És azután?”

„Azután ő elment, mi mást tehetett volna? De nem hitt a halálban, csak abban hitt, hogy az emberek nem juthatnak el egymáshoz, sem az élők, sem a holtak. És ez az ő nyomorúságuk, nem pedig az, hogy meghalnak.”

„Igen, azt már én is tudom, hogy nem lehet segíteni”, szólt szomorúan Gita. „Volt egy kis fehér nyulam, egészen kezes volt, és meg sem tudott lenni nélkülem. S aztán megbetegedett, megdagadt a torka, és olyan fájdalmi voltak, mint az embernek. És nézett rám, és kért, kért a kis szemeivel, reménykedett, hitte, hogy én segíteni tudok. És végül feladta, rám nézett, és úgy halt meg az ölemben, mintha egyedül lett volna, százmérföldnyire tőlem.”

„Az ember ne szoktasson magához állatot, Gita, ez az igazság. Ezzel tartozást vállal magára, ígér vala-

mit, és nem tudja megtartani. Ebben a kapcsolatban folyton kudarcot vallunk. És ez az embereknél sincs másként, csakhogy ott mindkettő vétkezik a másik ellen. Az tehát, hogy szeretik egymást, annyit jelent: vétkeznek egymás ellen, semmi többet, Gita, semmi többet.”

„Tudom”, mondta Gita, „de ez sok.”

Aztán együtt járkáltak körben a temetőben kéz a kézben, s nem gondoltak arra, hogy másként is lehetne, mint ahogy van.

É

s mégis másként lett. Eljött az augusztus, és egy augusztusi nap, amelyen a város utcái mintha lázban feküdtek volna, súlyosan, aggodalmasan, fülledten. Az idegen férfi sápadtan és komolyan várta Gitát a temetőkapuban.

„Rettenetes álmot láttam, Gita”, kiáltotta neki. „Menj haza, és többé ne gyere ide, mielőtt nem tudatom veled, hogy jöhetsz. Lehet, hogy mostanában sok munkám lesz. Ég áldjon.”

A lány azonban keblére vetette magát, és sírt. Ő pedig hagyta, hadd sírjon, ameddig csak akar, s hosszan nézett utána, amikor az elment. Nem tévedett. Komoly munka kezdődött. Most két vagy három halotti menet jött ki naponta. Sok polgár kísérte őket; gazdag és ünnepi temetések voltak ezek, amelyeknél nem hiányzott a tömjén és az ének. Ám az idegen tudta, amit még senki nem mondott ki: a pestis vert tanyát a városban. A nappalok egyre forróbbak és fojtogatóbbak voltak a halotti égbolt alatt, s a beköszöntő éjszakák sem hoztak enyhülést. És iszonyat és félelem béklyózta a kézművesek kezét, és szállt azok szívére, akik szerettek – és megbénította őket. És olyan csend honolt a házakban, mint a legnagyobb ünnepnapon, vagy mint az éjszaka kellős közepén. De a templomokat riadt arcok töltötték meg. És hirtelen szólni kezdett valamennyi harang, meglódult-megkondukt: mintha vadállatok ugrottak volna a harangkötelekre, és éktelenül rángatnák őket: úgy zúgtak-zokogtak.

Eme szörnyű napokban a sírásó volt az egyetlen, aki dolgozott. Munkája sokasodtával karja megizmosodott, s még bizonyos öröm is volt benne, vérenek öröme, mely felgyorsult ereiben.

Ám egy reggel, amint rövid álm után felébredt, Gita állott előtte: „Beteg vagy?”

„Nem, nem”. És csak fokozatosan fogta fel, amit az kapkodva és zavarosan beszélt.

A lány elmondta, hogy San Roccóból útra keltek az emberek, és feléje tartanak. Meg akarják őt ölni, mert „azok azt mondják, te idézted rájuk a pestist. Te a temető üres oldalán, ahol semmi nem volt,ombokat csináltál, sírokat, mondják ők, és ezekkel a sírokkal hívtad a holttesteket. Menekülj, menekülj!”, kérte Gita, és oly hevesen vetette magát térdre, mintha egy torony magasából zuhant volna le. És az úton már feltűnt egy sötét embercsoport, mely egyre duzzadt, és közeledett. Előtte porfelhő. És a tömeg tompa morajából már egyes szavak is kiválnak, és fenyegetnek. Gita pedig felugrik, és megint térdre hull, s magával akarja húzni az idegent.

Ám az úgy áll ott, mint a kő, áll, és azt parancsolja neki, menjen be az ő házába, és várjon. A lány hallgat rá. A házban lekucorodik az ajtó mögé, szíve pedig torkában ver, a kezeiben, mindenütt.

Ekkor egy kő repül, majd még egy; hallani lehet, hogy mindkettő a sövénybe csapódik. Gita nem bírja tovább. Feltépi az ajtót, és rohan, rohan, pontosan a harmadik kő útjába, mely szétzúzza homlokát. Az idegen estében felfogja őt, és beviszi kicsi, sötét házába. A népség pedig kurjongat, és már egészen közel jár az alacsony sövényhez, amely nem tudja feltartóztatni. Ám ekkor valami váratlan, valami szörnyűséges történik. Theophilo, a kis kopasz írnok hirtelen szomszédjára, a Vicolo Santa Trinità utcai kovácsra csimpaszkodik. Tántorog, és szemei furcsamód forognak. S ezzel egyidejűleg a harmadik sorban egy fiú inogni kezd, és mögötte egy asszony, egy terhes nő felkiált, kiabál, kiabál, és mindnyájan ismerik ezt a kiáltást, és szétrohannak, tébolyultan a félelemtől. A kovács, nagy, erős ember, reszket, és rázza a karját, amelyikre az írnok akaszkodott, mintha el akarná hajítani magától, csak rázza és rázza.

Bent pedig a házban az ágyon fekvő Gita még egyszer magához tér, és hallgatózik.

„Elmentek”, mondja fölébe hajolva az idegen. A lány már nem láthatja őt, de szelíden megtapintja lehajtott arcát, csak hogy még egyszer tudja, milyen volt. Olyan érzése támad, mintha már régóta élnének együtt, az idegen és ő, hosszú évek óta.

S hirtelen így szól: „Ugye a kor nem számít?”

„Nem, Gita”, mondja a férfi, „a kor nem számít.” És tudja, mire gondol a másik. A lány így hal meg.

Ő pedig a középső út végén, tiszta, csillogó kavicsokkal borított helyen ás neki sírt. És feljön a hold, és úgy látszik, mintha a férfi ezüstben vájkálna. S ő a sírban virágokra fekteti a lányt, és virágokkal borítja be. „Te kedves”, mondja s egy ideig csöndesen áll ott. Ám nyomban ezután, mintha félne a csöndtől és a tűnő-

déstől, dolgozni kezd. Hét koporsó áll még temetetlenül; az utolsó nap folyamán hozták ki őket. Nagyobb kíséret nélkül, noha az egyik különösen széles tölglyfakoporsóban Gianbattista Vignola, a podesta fekszik.

Minden megváltozott. Nincsenek többé méltóságok. Sok élővel érkező egyetlen halott helyett most mindig egyetlen élő jön, és három-négy koporsót hoz a kordéján. A vörös Pippo, akinek ez lett a foglalkozása. És az idegen felméri, mennyi helye van még. Körülbelül tizenöt sírnyi hely. És így fog megint munkához, s először az ő ásója adja az egyetlen hangot az éjben. Míg a városból ismét nem hallani a halált. Mert most már senki nem ura önmagának; nincs titok többé. Akit elér a betegség, vagy akár csak a tőle való félelem, az kiáltoz és kiáltoz és kiáltoz, míg vége nincs. Anyák rettegnek gyermekeiktől, senki nem ismer rá többé a másikra, mint roppant sötétben. Egyes kétségbeesettek tivornyákat tartanak, s a részeg szajhákat, ha azok dülöngélni kezdenek, kihajítják az ablakon, attól való félelmükben, hogy a betegség kerítette hatalmába őket.

De odakünn az idegen nyugodtan ás tovább. Az az érzése: amíg ő itt az úr a négy sövény között, amíg ő tarthat itt rendet, és ő építhet, és legalább kívül, legalább a virágok és ágyások által ő ad értelmet ennek az eszelős véletlennek, és ő engesztelheti azt a körben elterülő birodalommal, és ő teremthet összhangot, addig nincs a másiknak igaza, és eljöhet a nap, midőn az – a másik – belefárad, feladja. És két sír már kész. Ám ekkor nevetés, hangok, s egy szekér zördül. A szekér telis-tele rakva hullákkal. És a vörös Pippo talált társakat, akik segítenek neki. Azok pedig vakon és mohón nyúlnak bele a sűrűjébe, és kirángatnak onnan egyet, amelyik mintha ellenkezne, és a sövény fölött áthajítják a temetőbe. És megint egyet. Az idegen nyugodtan dolgozik tovább. Mígnem egy meztelen, véres, tépett hajú fiatal lánytest zuhan a lábaihoz. Ekkor a sírásó fenyegetést küld az éjszakába. És ismét munkához akar látni. Ám a részeg fickók nincsenek olyan kedvükben, hogy hagyjanak maguknak parancsolni. A vörös Pippo mindújra felbukkan, felemeli lapos homlokát, és egy testet dob át a sövényen. Így halmozódnak a hullák a nyugodt munkás körül. Hullák, hullák, hullák. Egyre nehezebben jár az ásó. Mintha maguknak a holtaknak a keze ragadná meg azt ellenkezve. Akkor az idegen megáll. Homloka verejtékben úszik. Keblében dül valami. Aztán közelebb lép a sövényhez, s amint Pippo vörös, kerek feje újból fölemelkedik, széles lendülettel megsuhintja az ásót, érzi, amint talál, s ahogy visszahúzza, még látja, hogy az fekete és nedves. Nagy ívben elhajítja, és lehorgasztja fejét. És így megy ki lassan a kertjéből, az éjszakába: egy legyőzött. Valaki, aki túl korán jött, túlon túl korán.

(1899)

FORDÍTOTTA: ERDÉLYI Z. JÁNOS

Tóth Krisztina

A FELEJTÉS SZERTARTÁSAI

I.

Nem akartam fölkelni többet,
de szomjas voltam és muszáj lett –
– gondoltam csönd lesz végre, hallgatom
a vízhangot túl a köntörfalon,
hogy mondja jó, az én házamba tartasz
az ágy fejével, vissza, gondolás,
majd siklasz szépen és itt lesz az este,
nincs pisilés meg szomjúság, se más,
– aztán kimentem mégis, jött a víz is,
de nem volt akkor már semmi sodra,
csak forrnánk eltűnésig: még a gáz is
ellobbant nyomtalan. Tanúim a konyha.

II.

Másra akartam várni örökre,
de te lettél, aki nem jön végül.
Ami késett, az mind el is múlt,
de meg is maradt menedéktül:
úgyis csak az van, ami nem lett,
lecsukott szem mögött a máshol,
elalvó arc mögött az arc, mely
nem áll, csak visszagondolásból –
– hanglobbanás többet ne gyűjtson
világot itt, e más-világon:
míg rám a vakszerencse, rád a
holdtalan véletlen vigyázzon.

III.

Ami késett, az mind el is múlt,
lecsukott szem mögött a máshol,
ellobbant nyomtalan, ha mégis,
nem áll, csak tiszta szomjúságból,
nem lesz akkorra semmi sodra
elalvó arc mögött a víznek,
te vagy az, aki nem jön végül,
legalább menedéknek így meg-
maradsz, mikorra itt az este
holdtalan vízhangos sötétben
vigyázzon rám a vak felejtés,
téged a nincsen háza védjen.

Három vers

Tadeusz Rózewiczhez, -ről, -től

Czesław Miłosz

TADEUSZ RÓZEWICZ KÖLTŐHÖZ

Ujjong a hangszerek harmóniája,
Mikor a föld kertjébe költő lép be.
Négyszáz folyó kék habja készítette
Elő a percet, és a selyemhernyó
Csillogó fészket csakis neki szőtte.
A légy kalóz-szárnya, a lepke szája
Órá gondolván alakult ki,
S a csillagfürt sokemeletes háza
Neki szór a rét szélén fényt az éjbe.
Ujjongnak hát a fű-fa dobozába,
Korsóiiba zárt, alvó hangszerek mind,
Érintésére megcsendülni vágyón.

Dicsőség a világtájnak, mely költőt szül!
Az eseménynek híre megy, partmenti
Vizeken, ködben alvó sirályok közt
Fut tova, s ott, hol hajók kelnek-tűnnek,
Hegyi hold alatt fut tova a híre,
S a költőre mutat, ki asztalánál
Hideg szobában ül, egy kisvárosban,
Amikor ütni kezd a toronyóra.

Fenyőtüskében lakik, őz-sikolyban,
Emberi kézben, csillagrobbanásban,
Énekét óra nem méri. Visszhangja,
Mint kagylóban a tenger ősi múltja,
Soha nem szűnik. Egyre tart. S hatalmas
Embereket biztató suttogása.
Boldog a nemzet, melynek van költője,
S nem néma csendben járja rögös útját.

Czesław Miłosz verse magyarul először a *Műzsám palotája* (Európa, 1987) című kötetében; Witold Wirpszáké a *Lengyel költők antológiájában* (Kozmosz, 1969) jelent meg. Tadeusz Rózewicz költeményét a *Twórczość* 1996. évi XI. számából fordítottuk.

Csak a szónokok gyűlölik a költőt,
 Kik üvegszéken trónolva méterszám
 Tekerik le a tisztesség tekercsét,
 Amit a költő harsány kacajjal néz:
 A költő, kinek élte nem ér véget.

Mérgesek. Tudják: eltörrik a trónjuk,
 És ahol ültek, egyetlen fűszál sem
 Nő: égett kén gyűrtje marad. Meddő
 Porát a hangya is messze kerüli.

Washington, 1948

FORDÍTOTTA KERÉNYI GRÁCIA

Witold Wirpsza

SZÁLLODÁBAN

Meglestem a költőt a szállodaszobában.

Hiányos

Öltözékben volt, és ugrált az ágyakon: ágyról
 Ágyra. Az ágyak egyre szaporodtak, és szét-
 Feszítették a szobát szélében, valamint
 Fölfelé is; később lefelé szintúgy szét-
 Feszítették, míg végül a paralelepipedon
 Egyre kevésbé lett mértékbe fogható, bár
 A falak egyre keményebbek lettek. Egyes
 Ágyakon élő személyek tűntek fel, más
 Ágyakon eltűntek; mind aludtak.
 Néha ágyak helyett kötélből font vagy fűz-
 Favessző-függőágyak bukkantak elő. (A falakat
 És a mennyezetet hol tapéta, hol vas borította.)

A költő

Rugalmasan szökdellt, délcegen, le-lehajolt a
 Személyek fölé, és ezt-azt osztogatott nekik;
 tollakat (olyankor
 Madárrá változtak), álarcokat (színházról
 álmodtak vagy
 Végítéletéről), papírkoronákat (hogy nyugodtan
 Lélegezzenek), tetoválást (hogy táncot
 Lássanak); s el is vett ezt-azt tőlük:
 muszlinfátylat
 Arcuk elől (hogy megrémüljenek), rovarok

Raját (látomásait szétrombolandó),
 ráncaikat és
 Redőik hullámzását (hogy megdermedjenek),
 pápaszemüket
 És hallócsöveiket (hogy fokozza a sztrezzt);
 Egyeseknek levette a haját, míg másoknak
 Szemét vette ki. A paralelepipedon
 egyenetlenül
 Keringett két tengely körül. A költő
 Ugrádozása nem lankadt, hiányos
 Öltözéke csattogott és foszladozott rajta a
 Rugalmas levegőben, a szállodaszoba mind
 Nagyobbra nőtt, rétegről rétegre bensejében.
 A költő
 Kicsiny volt és inas, és végül, abbahagyva
 Az osztogatást-elvevést, csupán talányosan
 hadonászva
 A függőágyba zsúfolt csecsemők fölött, le
 Pucértotta magát anyaszültre.

FORDÍTOTTA KERÉNYI GRÁCIA

Tadeusz Różewicz

POETA EMERITUS

Czesław Miłosznak

leül a padra
 leveszi a szemüvegét
 behunyja a szemét

megtörli a szemüvegét
 kinyitja az újságot
 szétnéz a világban
 összehajtja az újságot feláll

elveszti az egyensúlyát
 botjára támaszkodik
 olvassa a padtámlába
 karcolt feliratokat

elindul magában beszél

halott költőkkel
 beszélget

odalép hozzá
két nő kérdik
olvassa-e a Bibliát
hisz-e a pokolban
a világ végében a földi paradicsomban

elmosolyodik rázza a fejét
öreg napjaira jobb szeret
olyan emberekkel beszélgetni
akik hallgatnak

továbbmegy
leül a padra
nézi a felhőket

ekkor leszáll
egy holló
végighúz a száján

fekete tollával
lezárja
és elrepül

FORDÍTOTTA HALASI ZOLTÁN

A 2000 kulturális ajánlata

IRODALMI PÁLYÁZAT

AZ ALTERRA SVÁJCI-MAGYAR KIADÓ irodalmi pályázatot hirdet

SZERELMESVERS

témakörben, önálló kötettel még nem rendelkező szerzők számára,
életkortól függetlenül. Pályázni max. 10 gépelt oldalas anyaggal lehet.
A bírálóbizottság az Írószövetség tagjaiból áll. A legjobb írásokat a kiadó
1997. szeptember 30-ig antológiában megjelenteti.
Felbélyegzett válaszborítékot mellékelő pályázóknak
személyesen is válaszolunk.

BEADÁSI HATÁRIDŐ: 1997. március 31.

CÍM: ALTERRA SVÁJCI-MAGYAR KIADÓ, 1054 Budapest, Széchenyi u. 1. D/A. I. 5.

TELEFON: 153-2176.

A borítékra kérjük írják rá: „SZERELMESVERSEK”

Ha Ön mindig tevékeny, mától dolgozhat serényen, mobil számítógépen,
akár repülőgépen, akár utcán, téren, árnyas széken, HÉV-en, égen,
réten, * stégen, vagy éppen a jégen télen: bárhol

PORTOCOM

MOBIL SZÁMÍTÓGÉPEN

Nagy teljesítményű
multimédia-notebookok
igényei szerinti összeállításban,
3 év garanciával, számtalan kiegészítővel,
oktatással, lízingsel és biztonságot nyújtó
kereskedelmi szolgáltatásokkal.

PORTOCOM

Budapest XI., Ballagi Mór u. 14.
Tel.: 203-9269 203-9276 203-9277

Kőrösi Zoltán Történetek a csodálatos csecsemők életéből

AZ EGRERSZEGI ESET

Ez a máskülönben talán nehezen hihető eset a Zalaegerszegi TE pályáján történt, a Győri ETO elleni futballmérkőzésen. Afféle álmos, sűrű meccs volt, és ahogy szokott, a hetvenedik perc táján már valami távoli múltba süllyedt a kezdet, az első néhány izgalommal teli perc, de még elérhetetlenül messze maradt az öltözőt, a padot, a zuhanyozót jelentő hármassípszó is. Aki látta már, az tudja: ilyenkor csak a zakatolás, az idő lopása van, az izzadság, és a tehetetlen unalom.

Nos, ez az eset akkor, ott, a Zalaegerszegi TE pályáján, a hetvenharmadik percben történt.

Egy céltalanul előrevágott egerszegi felszabadító rúgás után ugyanis egyszer csak eltűnt a labda. A huszonkét játékos, a bírói hármassípszó, a kispadok, az a néhány ezer néző, de még a televízió kamerája is láthatta, ahogy Lovas, az egerszegiek beállása a fejét lehajtva teljes erővel a középpálya felé küldi a játékszert, ám a következő pillanatban a kezdőkörben, körülbelül ott, ahol a bőrnek kellett földet érnie, csupán egy világoskék kezelábasba bújtatott csecsemő tartott négykézláb mászva a középponthez. És a labdának sehol semmi nyoma. Aztán, talán még fél perc sem telhetett el, azt is lehetett látni, hogy íme, mégis megvan, hiszen az a világoskék csecsemő akkor már nem is mászott, hanem négykézláb állva nézegetett körbe-körbe, de úgy, hogy közben ráfeküdt a labdára, a keze és a térdje is éppen csak leért a fűig, a feje pedig minduntalan odaütődött a bőrhöz, és a szájából a nyál a fekete-fehér ötszögekre csorgott, hiszen az a csecsemő erőnek erejével meg akarta kóstolni a bőrre nyomott feliratot. Egy darabig így hintázott, de persze a labda kigurult alóla, ő pedig a fűre hengeredett, és így már csak a kicsi kezek és lábak kalimpálása látszott.

Aztán az a csecsemő megint négykézlábra állt, és indult újra a labda után. Alig egy méter talán, ennyit kellett csak megtennie.

Csend volt a stadionban, néma maradt a bírósípszó is, és a televízió riportere sem jutott szóhoz.

És amikor az a világoskék kezelábasba bújtatott csecsemő már éppen újra elérte a labdát, hogy megint csak ráfeküdjön a fekete és fehér ötszögekre, és megkóstolhassa azt a pirossal nyomott feliratot, akkor mindenki, a játékosok, a bírói hármassípszó, a nézők, de még a televízió kamerája is, egyszóval egyszeriben mindenki azt láthatta, hogy ott, a pálya közepén, a kezdőkörben nincsen senki más, csak a labda. A labda, amit Lovas, az egerszegiek beállása vágott ki a tizenhatos elől. A labda, ami most elhagyatva hever a fűvön.

Csecsemőnek, vagy bármi ehhez foghatóknak pedig sehol semmi nyoma.

A hátralevő negyedóra eseménytelenül telt el. Kiegyenlített mezőnyjáték folyt, a kapuk nem forogtak veszélyben. Jellemző, hogy a nézők már a lefújást jelentő hármassípszó előtt hazaindultak: láthatta bárki, ott már nem történhet semmi érdekes.

A gól nélküli mérkőzésről készült rövid tudósítás, jogosan, unalmas, sűrű játékról beszélt. És arról, amit a közvetítés összefoglalójában a televízió riportere is fontosnak tartott megemlíteni. Arról, hogy ha nem jön végre valami gyökeres változás, akkor, úgy tűnik, nincsen már semmi remény.

A SZEGEDI ESET

Erről a furcsa esetről egy időben meglehetősen sok szó esett, még az újságok is emlegették, aztán pedig úgy felejtették el, mintha soha nem is történt volna meg. Vagy talán itt is igaz lehet a mondás, hogy amit nem lehet megérteni úgysem, arra jobb is, ha nem emlékezünk? Ki tudja.

A feljegyzések szerint Szegeden, a városi rendőrkapitányságon jelentkezett egy bizonyos Földesi házaspár. A férj, Földesi Árpád, foglalkozása szerint tanár, az ügyfélszolgálatnak elmondta, hogy gyereklopás ügyében jöttek bejelentést tenni. A jegyzőkönyvet felvevő nyomozó kérdéseire kiderült, az előző napon az iskolai akadályverseny szervezése körül támadt problémák miatt Földesi Árpád némileg késve érkezett haza az iskolából. Ugyanakkor felesége, Földesi Árpádné, született Péli Anna a szokásosnál egy kicsivel korábban indult el a közeli élelmiszerboltba, kihasználva, hogy négy hónapos gyermekük, Földesi Tamás a mindennapi délutáni álomba szenderült. A jegyzőkönyv szerint ily módon a házaspár a harmadik emeleti lakótelepi lakásban összesen mintegy negyedórányi időre hagyta őrízetlenül a gyermeket, hiszen kiszáratva a férj is hazaért az újszegedi otthonukba, és a feleség is gyorsan elintézte a bevásárlást. Otthon megebédeltek, délután a parkban sétáltak, este fürdetés, vacsora, fekvés.

A Földesi házaspár elmondása szerint mindezek után, a már a rácsos kiságyában nyugodtan alvó gyereket nézegetve támadt fel bennük a gyanú, hogy az a négy hónapos csecsemő talán nem is az ő Tamáskájuk. Igaz, az az előttük heverő kisgyerek első pillantásra nagyon, de nagyon hasonlított az ő csecsemőjükre, ám ahogy tovább nézegették, döbbenet vették észre, hogy egyre több ismeretlennek ható, sőt kifejezetten idegen vonást fedeznek fel rajta. Igen, a keze, az arca, a haja, az orra, a lába! Első ránézésre persze ugyanaz, de mégis. Tíz-tizenöt perc múltán már szemernyi kétségük sem maradt afelől, hogy ez a gyerek nem lehet azonos az övékével, mi több, arra is rájöttek, hogy a tolvaj, vagy tolvajok csakis a már említett negyedórányi távollétet használhatták fel, hogy a Tamáskát erre a kis idegenre kicseréeljék.

A rendőrség, ahogyan azt kell, még aznap kiszállt a helyszínre, és megkezdte a nyomozást. Komoly fennakadást okozott viszont az, hogy a nyomozati eljárás során a bűn elkövetésére nem találtak bizonyítékokat, és arra sem sikerült megfelelő magyarázatot adni, hogy vajon az elkövetők miképpen hatolhattak volna be a harmadik emeleti lakásba. Ráadásul a Földesi házaspár ismeretségi köre és a szomszédok is a kis Tamáska ágyában talált négy hónapos csecsemőt egyértelműen azonosították a Földesi házaspár gyermekével. Sőt az utolsó eljárás során elvégzetett orvosi vizsgálatok is erre a cáfolhatatlan eredményre jutottak. Végül soron tehát a nyomozó hatóság sem tehetett mást, mint hogy a bűnelkövetés hiányában beszüntette az eljárást.

A Földesi Tamásként azonosított kisgyermek természetesen a Földesi házaspár gondozásában maradt. Egyébiránt ez ellen Földesieknek sem volt semmi kifogásuk. Egyfelől, mint elmondták, az elmúlt néhány nap alatt nagyon megszerették ezt a kis jövevényt. Hogyne szeretnék, hiszen arra emlékezteti őket, aki nekik a legdrágább a világon.

Másrészt pedig, amint azt Földesi Árpád a helyi hírlap tudósítójának bizalmasan elárulta, tisztában vannak azzal, hogy ez a kicsi fiúgyermek az ő egyetlen reményük. Amíg ugyanis náluk van, addig lehet esély arra, hogy akik az első cserét végrehajtották, egyszer majd visszatérnek, és mindent jóra fordítanak.

A VÁCI ESET

Valójában ez az eset nem is Vácott történt meg, hanem valahol ott Vác és a Szentendrei-sziget között, a Duna közepén. Szürkület, vagy inkább este volt már, az utolsó komp indult a váci révből. Az a fajta késő nyári alkonyat, amikor nem mozdul semmiféle szél, a hirtelen támadt hűvösségben gőzölni látszik a víz, és szinte összeolvad a folyó és a hamar érkezett sötétség; néhány lépésnyire láthat csak az ember, s aztán már az áthatolhatatlan homály, belefárad a szem.

Lassan, pöfögve, a reflektorokat is felkapcsolva igyekezett át a komp a szigeti partra. Autósok, gyalogosok, biciklisták bámulták a vizet, várták a kikötést.

És ahogy mondják, egyszer csak a komp jobb oldaláról, valahonnan előről felharsant egy kiáltás. És hogy akik odanézték, s aztán már a többiek is, akik ezután tódultak a vaskorláthoz, azt látták, hogy fentről, a folyásirányból valami fény közeledik a víz alatt. Sőt ahogy egyre közelebb ért, már azt is észre lehetett venni, nem is egy, de több világosság lehet az, valami különös sárgászöld imbolygások, szétválva, aztán újra összetapadva, nem is igen lehetett megszámolni őket. És amikor már egészen a komp közelébe úsztak, és már mindenki, még az autókából kiszállt sofőrök és matrózok is a korláthoz hajoltak, akkor hirtelen egészen világosan látszott, hogy azok a fények ott lent nem valami lámpák vagy csillagok visszfényei, és nem is valami csalóka tükröződések, igen, látni lehetett, hogy azok a fények ott a víz alatt élnek és mozognak valóban, csakhogy nem halak ám, nincsenek pikkelyek és uszonyok, hanem csecsemők, bizony, valóságos embergyerekek lebegtek, ficáinkoltak és sodródtak, és nem elég, hogy a víz alatt, de ráadásul belőlük sugárzott az a sárgászöld fény, közelebről talán inkább kékes, kicsi, egészen kicsi emberek, akár egy csapat különös hal. És amikor azok a csecsemők elérték a kompot, és elmerültek a fenék alatt, az utasok és a matró-

zok átszaladtak a túloldalra, hogy lássák, mikor bukkannak elő majd ott, de közben a döbbenettől egy szót sem tudtak szólni, csak bámulták a gőzölgő vizet, nézték, hogy már ott is vannak, volt, amelyik a hátán úszott, és így azt is láthatták, hogy nyitva a szeme, sőt még mosolygott is, és mintha a kezével intett volna, kicsi fiúk és kicsi lányok, ruhátlanul, és a bőrük világitott, úgy, hogy még a víz is ragyogott körülöttük.

És akkor már egyre messzebb úsztak az árral, egyre távolodtak a komptól, nem lehetett kivenni a körvonalakat, aztán már csak a fényük látszott, megint sárgászölden az a különös imbolygás a víz alatt, de mindjárt már az sem, maradt a párás levegő, a sötét folyó, és a komp motorjának a püfögése, ami mintha felhangosodott volna ebben a csendben, és a két reflektor, amiket hiába fordítottak arrafelé, nem mozdult ott semmi.

De mégsem volt, aki megszólalhatott volna, csak amikor már kikötött a komp a szigeti révnél, és a leeresztett vaslapon át kigördültek az első autók, akkor mondta valaki, hogy ki tudja, talán már Pest előtt járhatnak. És hogy vajon meddig úszhatnak le. Még az is lehet, hogy a tengerig. Vagy ott is tovább, mert-hogy talán meg sem állhatnak.

És aztán elment az utolsó utas is, és este is volt már, kisütött a hold, és fent talán valami szél elfújhatta a felhőket, mert már csillagok is látszottak, csak a folyó, a Duna maradt sötét, itt-ott, a parti kövek felől hallatszott csupán egy-egy csobbanás.

A SOPRONI ESET

Erről a meglehetősen különös, mi több, sokakat valószínűleg joggal felháborító ügyről a múlt hónapban érkeztek meg az első hírek. A leírások szerint egy bizonyos Szentpéteriné, Szentpéteri Károly villamosmérnök felesége, Sopron, Szélmalom utcai lakos, éppen a hétvége előtti, péntek délutáni nagybevásárlás miatt járta a várost, amikor a Petőfi téren, a színházzal átellenben egy nemrégiben nyílt boltra bukkant. A kézikosárral felszerelkezett Szentpéteriné figyelmét már messziről felkeltették a bolt ajtaja elé függesztett ríki-tó feliratok, melyekből a rendkívül kedvező vásárlási lehetőségekről szerezhetett tudomást a reménybeli vásárló, mint ahogy az sem hagyta őt hidegen, hogy a bejáratnál többen is álldogáltak, nyilvánvalóan arra várva, hogy a boltba bejuthassanak. Meglepetésére azonban az üzlet ajtaját nyitva találta, sőt odabent is csend és nyugalom fogadta: a dugig rakott polcok között éppenséggel nem nézelődött senki. A legkülönbözőbb áruféleségek közt bolyongva Szentpéteriné végezetül eljutott a bolt leghátsó traktusába is. Itt egy lilára festett, mennyezetig érő polcon kicsi, rácsos ketrecceskék sorakoztak egymás mellett. Néhány ugyan üres volt, de a legtöbbször még ott lógtak az árakat és a vásárlási feltételeket ismertető feliratok, illetve azok az ízléses füzetkék is, melyek a dobozban található csecsemővel kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat tartalmazták. Szentpéteriné elmondása szerint majd' minden ismertetés a vásárlás előnyösségét hangsúlyozta: felhívták a figyelmet az eladó csecsemők rendkívüli olcsóságára, sőt bizonyos részletfizetési könnyebbséget is felajánlottak. Ugyanakkor azt is hangsúlyozták, hogy minden darab egyedinek számít, és, speciális szállítmányról lévén szó, ezek a csecsemők nem nőnek meg, azaz könnyen kezelhetők, és korántsem mellékesen a vásárló mentesül a nevelési gondoktól, de még a ruhavásárlási költségeket is a minimálisra szoríthatja. Ami azonban a legvonzóbbnak tűnt: záros határidőn, nevezetesen a vásárlástól számított két héten belül az üzlet garanciát is vállalt, és a felmerülő reklamációk esetén visszacserélési lehetőséget biztosított. Természetesen az egyes darabokhoz a szükséges felszerelési tárgyak is megvásárolhatók voltak a boltban, és nagyobb tétel esetén a vevő még ezekből is kedvezményt kaphatott.

Bevallása szerint Szentpéterinét megragadták a feltételek. Sokáig ácsorgott a polc előtt, és különösen két csecsemő, egy szőkés hajú, kék szemű fiúgyerek és egy fekete hajú, szinte a nyers gumihoz hasonlatos kislány gondolkodtatta el. A döntést azonban nem akarta elhamarkodni, ezért hazatért a Szélmalom utcai lakásukba, hogy aztán férjével együtt visszatérve közösen határozhassanak a vásárlás felől. Délután négy óra körül értek a Petőfi térre, akkor azonban az üzletet már zárva találták, s már csak a kivilágított kirakatüvegen át kémlelhetek befelé. Szentpéteri Károly szerint ezt a fordulatot még kedvezőnek is tartották, mondván, hogy így legalább a hétfő reggeli nyitásig rendelkezésükre álló időt a vásárlás feltételeinek meg-tanácskozására fordíthatják. Egyébként közös elhatározással döntöttek mind a két csecsemő megvásárlása mellett, tizenkét havi részletfizetési feltételekkel.

Legnagyobb megdöbbenésükre azonban hétfőn kora reggel, még a munkakezdés előtt hiába siettek a Petőfi térre, a boltban semmiféle nyomát nem találták. De nem ám csak a feliratok, a polcok, a csecsemők tűntek el! Nem. Ott, ahol péntek délután még a kirakat csillogott, most tömör és megbonthatatlan fal magasodott eléjük, szemét a járdaszélen, málló sárga vakolat. A felháborodástól szinte megbénult Szentpé-

teri házaspár végül, jobb híján, a rendőrséghez fordult. Sajnos, megítélésük szerint a nyomozó hatóságok csak a szokásos gazdasági visszaélések közé sorolták az esetet, és egyáltalán nem mutattak kellő erélyt a kivizsgálást illetően.

A házaspár végül is ekkor fordult a sajtó révén a nyilvánossághoz, joggal feltételezve, hogy a bolt korábbi vásárlói között akár tényleges károsultak is akadnak. Bármilyen meglepő is azonban, a felhívásra a mai napig senki nem jelentkezett. Talán ez az elsődleges oka annak, hogy ebben az ügyben, be kell valla-nunk, azóta sem történt semmiféle előrelépés. Elkeseredni viszont, ahogy Szentpéteri Károlyné is mondot-ta, nem szabad. Bízunk kell abban, hogy bekövetkezik a kedvező fordulat.

AZ ÓBUDAI ESET

Óbudán, ahol erről a történetről sokat meséltek egy időben, már túl a strandmedencéken, az árnyékos Emőd utca Duna felé futó végében áll az a bizonyos ház, s körötte az a bizonyos kert. Máskülönből talán az arrafelé sétáló nem is találna ott semmi különösét: hámló, barna vakolat, megszurkult cseréptető, kicsi, szögletes tornyocska a padlás felett, s az ablakokon még azt se látni, van-e függöny odabent, csak a tükrös homály, fény aztán sehol, mozdulatlan, a fából ácsolt verandán meg barna, töppedt levélcsomók, kopott söprű a lépcsőfeljáróhoz támasztva. És hát persze ilyen a kert is: tarackos a fű, itt-ott még a föld is elővásik, az elvadult bokrok a rozsdás dróthálóra nőttek, és a fák is úgy egymásba gabalyodva, akár valami elhagyott erdőszélen.

Mégis, abban az időben a környéken egyre többen kezdtek arról a házról beszélni. Esténként az Evezős étteremben például egy bizonyos Köves Ádám nevezetű férfiú, foglalkozására nézve pincér, többek füle hallatára állította, hogy ő már úgy van, hogy az éjszakánkénti hazafelé jártában soha el nem mulasztja a kopott kerítésnél való álldogálást, mert odabent, abban a kertben olyan furcsa dolgok történnek, melyeket a szóbeszéd alapján úgysem hihetne az ember. Aki pedig kételkedik, menjen oda maga, higgyen a szemé-nek. A strandon, a meleg vizű medencénél, ráadásul a legfényesebb napsütésben, pedig már afféleket is le-hetett hallani, hogy semmi kétség, elvadult lelkek költöztek abba a házba, csakis tőlük származhat a sok sírás és nyivákolás, a különös csoszogások és szuszogások, az éjszakát háborító mindenféle motozgatás és összevissza zörgés.

Hát igen, így terjedtek a hírek. Azt viszont nem tudni, hogy a rendőrséget ki hívta ki először. A jegy-zőkönyv megemlékezik ugyan egyes lakossági bejelentőkről, akik a csend megzavarása miatt fordultak a hatósághoz, sőt még azt is megemlíti, hogy bizonyos kísértethistóriás tévképzetek is lábra kaptak az óbu-daiak között, ám az ügyet a kert alapos átkutatása, s a nyomok megvizsgálása után mint a kóbor macskák okozta felesleges riadalmat könyvelte el, s a maga részéről persze azonnal le is zárta. Van a bűnüldöz-őknek elég gondjuk enélkül is.

Ám alighogy a rendőrök elmentek, igen, még azon az éjszakán, így mondják, abból a kertből és attól a háztól már nemcsak sírások és nyivákolások hangzottak fel, de nevetések és gurgulázások, és persze a mindenféle különös kiáltozások is. Márpedig, macska ugyan akad a környéken éppen elég, bólogattak még a hitetlenebbek is, de olyan négy lábúval még nem találkoztak, hogy a nevetéseket és emberi kiabálásokat rá lehetett volna fogni. Igaz, addigra már ezt a macskadolgot a rendőrökön kívül nem is hitte senki. Sőt mind többen tudni vélték, mi történik éjszakánként abban a kertben. Hogy alig száll le a sötét, és már moco-rogni kezdenek a bokrok. És alig jelennek meg az első csillagok, és már mintha valami zsongás volna a magasra nyúlt fű között. És alig csendesedik el az utca, amikor ott, abból a kertből, a bokrok tövéből, a fűszálak közül, a fák lombjából igenis, mindenféle hangok hallatszanak. És aki nem hinné, hogy azok bi-zony kicsi embergyerekek hangjai, az ő nevetésük, az ő gügyögésük, nyivákolásuk és gurgulázásuk, az csak menjen oda. Menjen oda, és lássa, hogyan hajlanak szét az ágak, hogyan reszketnek a levelek, hogyan gu-rulnak és másznak elő a mindenféle fehér ruhácskákba öltözött apró gyerekecskék a homályból, rózsaszínes és barna, sárga és fekete bőrű kicsi gyerekek a halovány fénybe, négykézláb és hason csúszva, az ágakba ka-paszkodva, mindenféle csecsemők.

Igaz, az a pincér, Köves Ádám még arról is tudott, hogy azért a rendőrök sem hagyták annyiban a dol-got. Odabent a Margit Kórházban megkeresték a ház gazdáját, egy bizonyos Wéberné, hogy őt kérdezzék a rejtélyes hírek felől. Csakhogy hiába, hiszen azzal a vénasszonnyal már nem is igen lehet beszélni. Azt mondták, alszik csak folyton. Alszik, és álmában beszél. És ha felébred, akkor meg folytonosan csak arról mesél, hogy odahaza járt a kertjében. Sütöttek a csillagok, sötét volt, és ő kifeküdt a fűre a bokrok között. És hogy alig várhatja már, hogy újra aludni tudjon. Mert ott könnyű volt a teste, és mintha minden ezüst-

tel leöntve, úgy csillogott. És így ébren is, a gondolatai egyre csak ott vannak. Bizony, akárha ő tudna, csúszni-mászni, röpködni a bokrok között.

Persze nem volt mit tenni, a rendőrök is odahagyták. Az ügy is elfelejtődött, elment a nyár, történt sok minden más.

De jó, ha tudjuk, hogy még most is vannak, akik azt terjesztik, hogy ott, Óbudán, az Emőd utca Dunához futó végében azért fel-felbukkan egy-egy különös éjszakai árnyék. Odalopózik egy rozsdás drótkerítéshez, és úgy bámul befelé, mint aki lát is valamit a sötétben. És hogy egyesek arra jártukban még nappal is mintha hallgatónának. Éppen, mint akik várnak valamire.

Ki tudja? Lehet, hogy igaz, úgy, ahogy mondják. Meglehet, hogy nem.

A KISKOVÁCSI ESET

A híradások szerint úgy hat-hét évvel ezelőtt még minden rendben volt. Vagyis hogy ott, a Kiskovácsitól a Nagy-Csikóvár felé húzódó Holdvilág-árokban, ott, ahol az a girbe-gurba szakadékcocsa egyszer csak a fehér sziklafalba szalad, és tovább sem lehet menni, csak ha a vaslétrára merészkedik az ember, hogy aztán a nyirkos, rozsdás fokokba kapaszkodva bámulhasson vissza a sziklatörmelékek közt sötétlő barlangnyílásra, szóval akik akkoriban arrafelé jártak, abban a barlangban, mind-mind azt mesélték, hogy a változásnak akkor még semmiféle nyoma nem látszott.

Mert ha a zseblámpáját előrszegezve nagy nehezen belépegetett az arrafelé tévedt idegen, s a kettéágazó járatból a jobb felé futót választotta, megláthatta, hogy már egészen bent, a simára vájt folyosó végén áll egy szobor. Vagyis hát így mondta mind, aki látta: szobor. Persze nem volt az más, csak valami kő, egy szürke, a fényre csillámosan felszikkasztó szikladarab. Ki tudhatja, hogyan került oda. De az is igaz, hogy ha nézte az ember, hát olyan volt, akár egy vésőkkel és kalapácsokkal kifaragott hatalmas csecsemő: a berogyasztott, kövérkés lábak, a gömbölyű has, a szinte aránytalanul nagy fej, és a karok, ahogy az egyik éppen oldalra nyúlva valami támasztékot keres, a másik pedig már felfelé nyúl, mintha az a csecsemő meg akarná érinteni a kőboltozatot, igen, kétség sem férhetett hozzá, hogy az a szikladarab egy csecsemőt formázott, éppenséggel egy kisfiút, mert ez is megmutatkozott eltéveszthetetlenül. És hogy olyan volt az a csecsemő, hogy el lehetett nézni akár órákig is, mert a lámpák fényében nem csupán csillogott és szikkasztott, de azokban az árnyékokban és villogásokban szinte már-már meg is mozdult, csak figyelni kellett, és elhitte mindenki, hogy igen, mindjárt életre kel az a kő.

Afelől, hogy mikor is kezdődött a változás, így, évek elteltével természetesen már nem lehet biztosan mondani. Hiszen még akkoriban is csak kevesen vették észre az első jeleket, azt, hogy annak a kőcsecsemőnek mintha már nem is lenne olyan busa és túlméretezett a feje, és a fölfelé nyúló karja is mintha egyre rövidülne. Igen, kevesen hitték el, hogy valami okból az a kőcsecsemő napról napra fogyásnak indult. Amikor azonban a felfelé keresgélő karból szinte csak egy csonkocscsa maradt, és a fej is valamiképp furcsán kihegyesedett, akkor már nem lehetett eltéveszteni a változás természetét. Ám, ahogy mondják, hiába is keresgéltek az okot akár a legtöbbit tudó szakemberek is. A barlang levegője száraz volt, és a sima kőpadlózatán sehol egy lehullott törmelék. Vagyis hát se a víz, se valami hasonlatos nem lehetett.

Emberkéz tette volna? De ugyan, ki lelheti kedvét az efféle pusztításban? Biztos, ami biztos, azért még őroket is állítottak, hátha megfogják a besurranót. Persze hiába. És mindeközben, ahogy az idő pergett, a szobor egyre csak fogyott. A feje, aztán a másik kar is, a gömbölyű vállak, és tovább, a mellkas, a kövérkés kis has, igen, ez mind-mind eltűnt, s nem volt, aki megmondhatta volna, hogy hová, nincsen, aki tudhatja, hogy miért.

És eltelt aztán ez a hat-hét év. Az utolsó időben, ahogy mesélik, az örök már szinte ott is laktak a barlang körül, próbálták vigyázni a változást, de persze mit is tehettek volna mást, egyre csak figyeltek. Úgy mondják, a jobb láb fogyott el legvégül. A kicsi, kövérkés boka, a lábujjak, aztán már csak valami formátlanodó kupacocscsa, és végül semmi más, csupán a talpak helyén a szürke foltok.

És hogy manapság, ha valaki arra jár, és zseblámpát is visz magával, menjen csak, merészkedjen be a barlangba, ott a szakadékcocsa végén, ahol a meredek sziklafalra egy vaslétra vezet, menjen egyre beljebb, a jobb oldali járatig, és valahol ott legfelül, ott keresse meg azt a két szürke foltot. Mert ha rájuk vetődik a lámpa fénye, azok még most is úgy csillannak meg, mintha rejtőzne mögöttük valami. Igen, mintha még élnének is. És nézze csak, figyelje. Mert akik ott voltak, mind arról beszélnek, hogy az nem lehet, hogy valami csak úgy eltűnjön ebből a világból.

Szűzen szülni

EDWARD LEACH

Hárman részesek minden születésben: Isten, atya és anya.
Talmud, Kiddusin

*Az a tudatlanság, amely az ún. primitív népek körében tapasztalható az apasággal kapcsolatban, abból fakad, hogy ezek a népek nincsenek tisztában azzal, hogy a közösülés szükséges, noha nem elégséges feltétele annak, hogy egy nő – trobriandi barátaim szóhasználatával élve – „megnyíljon”.
(Malinowski, idézi Ashley-Montague 1937. 31.)*

Előadásomban három témát érintek, amelyek logikusan épülnek egymásra, noha az előadás szerkezete megkívánja, hogy sorrendjüket időnként felrúgjam. Vizsgálódásom első tárgya egy immár klasszikus antropológiai vita, amely arról robbant ki, hogy egyes primitív népek – elsősorban az ausztrál bennszülöttek és a trobriandiak – valóban „tudatlanságban éltek-e a fizikai apaság” folyamatait illetően, midőn az első antropológusok kifaggatták őket. Véleményem szerint – s ez mások álláspontjával is egyezik –, a bennszülöttek ismerték ezeket a folyamatokat. Másodsor, megállapítván, hogy az antropológusok minden ellenkező bizonyítékkal szemben makacsul hisznek a velük kortárs bennszülöttek tudatlanságában, azt firtatom, miért hajlamosak effélel hinni. Harmadsorban arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy ha megszabadulunk a tudatlanságról és primitívségről vallott balítéleteinktől, számos fontos és tanulmányozásra érdemes problémával találjuk magunkat szembe. Azok a tanok, amelyek a férfi megtermékenyítő aktusa nélküli fogantatás lehetőségével számolnak, nem ártatlanságból vagy tudatlanságból fakadnak: épp ellenkezőleg, ezek a tételek a legkidolgozottabb teológiai érvrendszerekkel csengenek egybe. Ha az ún. primitív hiedelmeket a nagy műgonddal kidolgozottak mellé helyezzük, s mindet egyforma filozófiai tisztelettel kezeljük, akkor látnunk kell, hogy mind egyetlen közös struktúráis téma köré épülnek, amely nem más, mint az istenek és az emberek közötti kapcsolatok metafizikai topográfiája. Az idő rövidege miatt azonban ezt a témát még érinteni sem tudom előadásomban.

Előadásom címe kissé megtévesztő, mivel nem egy teológiai vitához szeretnék hozzászólni. Clifford Geertz professzor (1966: 35.) nemrégiben felrótta nekem, hogy a vallás kérdéseiben „vulgáropozitívista” álláspontot helyezkedem. Ezt a sértőnek szánt kijelentést bóknak veszem. A pozitívizmus szerint egy komoly tudományos kutatásnak nem külső forrásokból levezetett végső okok után kell kutakodni, hanem a bizonyított és közvetlenül megfigyel-

hető tények közötti kapcsolatok feltárására kell szorítkoznia. E megszorítás következtében a pozitívista – akár vulgáris, akár másfajta – rendszerint ért ahhoz, amiről beszél, míg a teológus – még ha antropológus professzornak is álcázza magát – nem. Esszém értéke, ha valamiben, hát éppen módszerében rejlik.

A szűzen szülés vizsgálatára egy másik amerikai professzor, Melford Spiro (1966: 110–112.) kritikusi megjegyzései bírtak rá. A köztünk fennálló nézetkülönbség rövid ismertetése hasznos kiindulópont lehet.

Az ausztrál bennszülöttek, közelebbről az ausztráliai Queensland északi-középső részén élő törzsek szexuális ismereteit először W. E. Roth írta le részletesebben (Roth 1903). Ő arra a következtetésre jutott, hogy adatszolgáltatói nem láttak semmiféle ok-okozati kapcsolatot közösülés és terhesség között. Roth így írta le a Tully folyó mentén élő Fekete törzs nemiséghez kapcsolódó hiedelmeit: „egy nő teherbe esik, mert (a) olyan tűz fölé ült, amelyen egy különleges fajtájú fekete dévérkeszeget sütött, amit a jóvendőbeli apától kellett kapnia, (b) vadászni indult, és egy bizonyos fajta ökörbékát ejtett el, (c) a törzs néhány férfi tagja közölte vele, hogy fura állapotba került, vagy (d) olyasmit álmódott, hogy egy gyereket raktak bele.” (22. old. 81. bekezdés).

Ez higgadt, tárgyilagos beszámoló. Tíz évvel később Frazer tökéletesen átfogalmazta a fenti idézetet, hogy nevetségessé tegye a bennszülöttek gyerekes tudatlanságát. (Frazer 1914: 5., 102.) 1961-ben ezzel a példával illusztráltam a Frazer-nél megszokott eljárásnak a sajnálatos következményeit. (Leach: 1961) A következő kommentárt fűztem Frazer szövegéhez: Roth kijelentéseiből „tévedés azt a következtetést leszűrni, hogy az ausztráliai bennszülöttek nem látnak kapcsolatot közösülés és terhesség között. A szövegben leírt rítusok modern értelmezése úgy szólhat, hogy e társadalomban a nő gyermeke és a nő férjének törzsbeli társai közötti viszonyt nem az együttélés ténye, hanem inkább a házassági kötelék nyilvános elismerése

Az eredeti tanulmány egy *Virgin Birth* című 1966-ban elhangzott előadás szerkesztett változata, mely a *Genesis as Myth* című tanulmánykötetben (1969) jelent meg.

szabja meg, s ez nagyon is normális dolog." Spiro professzort rendkívül meglepte kijelentésem. Álláspontom, mondja, „szélsőséges”, s szerinte Roth kijelentéseiből egyértelműen az derül ki, hogy a szóban forgó bennszülöttek „nem ismerték a fizikai apaságot”, s azt kérdi, „milyen bizonyítékokból vonta le Leach azt a következtetést, hogy kijelentései azt jelentik, amit szerinte jelentenek?” – és így tovább.

Spiro professzor természetesen nem pozitívista. Azt hiszi, hogy egy magyarázat abból áll, hogy megállapítjuk a szóban forgó tények okait és végső forrásait. Képtelen felogni azt a tételt, hogy a megértéshez elég azt szemügyre venni, miként illeszkednek egymásba a tények. Nem várom el tőle, hogy egyetértően felfogásommal, de az antropológia terén mutatott naivitása megdöbbent. Spiro nyilvánvalóan nincs tisztában azzal, hogy majdnem ugyanezek a kérdések már többször felbukkantak, és Roth eredeti etnográfiai beszámolójához is könyvtári kommentárt fűztek már.¹ Mindebből azt a következtetést szűrtem le, hogy ideje más szemmel újra megvizsgálni ezt a mára már legendává vált vitát. Nem fogok sok újdonsággal szolgálni, de nyilvánvaló, hogy sok régi dolog mára feledésbe merült.

A valódi kérdés esetünkben az antropológiai összehasonlítás technikája, amely viszont jórészt attól függ, hogy milyen „jelentést” tulajdonítunk az etnográfiai bizonyítékoknak.

Ha egy etnográfus szerint „X törzs tagjai abban hisznek, hogy...”, akkor ez egy ortodox tételt, egy dogmát ír le, amely az adott kultúra egészére igaz. Spiro professzor azonban (és Tylor valamennyi újszülött követője) kétségbeesetten szeretne hinni abban, hogy a bizonyítékok sokkal többet árulnak el ennél: azt, hogy a dogmák és rítusok valamilyen módon összefüggenek a szóban forgó rítusokban részt vevők belső pszichológiai állapotával. E tétel cáfolatához elég saját társadalmunk szokásait megvizsgálni. Az angol lányok nagy része például átesik az anglikán egyház esküvői *beavatási szertartásán*. Ennek során a férj gyűrűt húz a menyasszony ujjára, és felfedi fátylát, a lány a háta mögé dobja az esküvői csokrot, a pap a gyerekszülés fontosságáról prédikál, majd a vendégek rizst szórnak az újdonsült feleség fejére – ez a szertartás, Roth beszámolója szerint nagy vonalakban egybevág a Tully folyó mentén élő bennszülöttek rítusaival. Mindebből azonban semmit nem fogok megtudni a menyasszony belső pszichológiai állapotáról; a rítusok semmit nem árulnak el arról, hogy mit érez, vagy éppen mit tud. Elképzelhető az is, hogy a lány megrögzött ateista. Vagy úgy tartja, hogy a templomi esküvő létfontosságú születendő gyermeke jólétéhez. Az azonban bizonyos, hogy a szex fiziológiájának pontos részleteivel annyira van tisztában, mint bármelyik ausztrál bennszülött. Másfelől viszont az esküvői ceremónia számos dolgot elárul egy külső szemlélőnek a résztvevők közötti formális társadalmi viszonyokról, és ez az ausztráliai esetre is igaz.²

Az ausztráliai anyag részletes felülvizsgálatának nincs sok értelme. A lábujjgödrökben megadtam a szükséges hivatkozásokat. E helyt csupán összegezni szeretném a Spiro professzor álláspontjával szemben felhozott érveimet.

1. A „vulgárpозitivista” értelmezés, amelyet jómagam 1961-ben tettem közzé, s amely ellen Spiro professzor zarvarba ejtő kirohanást intézett 1966-ban, magának Frazernek a művében is felbukkan 1905-ben (Frazer 1905; után-

nyomás 1910: 1.: 167., 337.; 1910: 4. 126.), noha ezt feltehetően ő is korábbi forrásokból merítette. Ezeket a kérdéseket tárgyalta később Malinowski (1913), Radcliffe-Brown (1931), és Ashley-Montagu (1937) is.³

2. Két, ma már klasszikusnak mondható érvvel szokták alátámasztani, hogy a Tully folyó mentén élő Fekete törzs tagjai ismerték a fizikai apaság tényeit. Ezek a következők:

(a) a törzs tagjai minden további nélkül elismerték, hogy az embereket leszámítva minden más állat esetében a közösülés okozza a terhességet.

(b) Hartland (1894–6; 1909–10) rengeteg mitológiai mesét gyűjtött össze az egész világból az őshéroszok és a hősosz-istenek mágikus fogantatásáról.⁴ Számos történet rendkívül hasonlít a Tully folyó mentén élő bennszülöttek beszámolóihoz, amelyekben a *hétköznapi* emberek születését írták le Rothnak. Hartland úgy vélte, hogy ezek a történetek valamiféle ősi tudatlanság máig fennmaradt maradványai. Manapság ez a magyarázat nem állja meg a helyét. Ha ugyanis azokat az európai meséket, amelyekben a nők egy varázserőjű hal elfogyasztása után esnek teherbe, ma már senki sem magyarázza úgy, hogy az európaiak nincsenek vagy nem voltak tisztában a fizikai apasággal, akkor miért kellene elfogadni ezt a feltételezést, ha a Tully folyó mentén élő Fekete törzs tagjairól van szó?

3. Az etnográfusok fiatalabb generációjának beszámoló alapján kell eloszlátunk a bennszülöttek tudatlanságáról terjesztett tévhitet. Meggitt (1962) például megjegyzi, hogy a walbirik a fogantatásról feltett kérdésekre a kérdező személytől és a kérdés elhangzásának körülményétől függően válaszoltak. „Rituális környezetben a férfiak elsősorban a *guruwarit* (szellemi lények) tették felelőssé a fogantatásért; világi környezetben azonban már a *guruwari* és a nemi közösülés is az okok között szerepelt. Az asszonyok, akiket a rituális gondolkodás nem hatott át annyira, általában a közösülésre tették a hangsúlyt.” (Meggitt 1962: 273.)

4. Ausztráliát leszámítva egyetlen közösség akad, ahol az általános nézet szerint az emberek „nem ismerik a fizikai apaság fogalmát”, ez pedig a Trobriand-szigetek. Malinowski kezdetben rendkívül mereven ragaszkodott álláspontjához ebben a kérdésben. Kijelentette, hogy „a bennszülötteknek a leghalványabb fogalma sincs a megtermékenyítésről, vagy arról, hogy a férfi milyen szerepet játszik az új élet megteremtésében”. Később azonban sokkal óvatossábban fogalmazott. 1932-ben kiadott művében már ez áll: „A trobriandiaiak nem betegek annak a kórnak, amelynek *ignorantia paternitatis* a neve. Az anyaság és apaság kérdésében azonban meglehetősen bonyolult álláspontot vallanak. Nézeteikben éppúgy fellelhetjük a tényszerű tudás elemeit, mint az embrionális ismeretekben mutatkozó űröket. Ezekre az ismeretekre rakódnak azután az animisztikus jellegű hiedelmek, és befolyásolják őket a közösség erkölcsi és jogi elvei is...” (Malinowski 1932: 21.) Nem mondhatjuk-e el ugyanezt a világ bármelyik népéről?

Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy legelső beszámolójában Malinowski határozottan kijelentette, hogy a trobriandiaiak, akárcsak a Tully folyó mentén élő Fekete törzs tagjai, ismerték a közösülés szerepét az állatvilágban, s tudatlanságuk csak az emberekre vonatkozott. Ráadásul a dr. Powell által 1951-ben folytatott vizsgálatok sorozat megdöbbentően hasonló eredményt hozott, mint a Meggitt professzor által a walbirik körében végzett felmérés, és ezeket a vizsgálati eredményeket erősítik meg azok a független megfigyelések is, amelyeket Austin (1934) jegyzett le köny-

vében.⁵ Hiába hatalmas szaktekintély Malinowski, mégis ki kell jelenteni, hogy a trobriandi bennszülöttek esete nem támasztja alá azt az elképzelést, hogy léteznek népcsoportok, amelyeknek fogalmuk sincs az élet tényeiről.

Hova szeretnék kilyukadni? A tudatlanság relatív fogalom, hiszen ilyen vagy olyan mértékben, de mindannyian tudatlanok vagyunk, különösen a szex kérdésében. Mégis úgy vélem, hogy aki előítéletektől mentesen végigolvassa az Ausztráliából származó etnográfiai munkákat, az mindenképpen belátja, hogy nem csupán az a kijelentés igaz, miszerint a jelenlegi bizonyítékok többsége a bennszülöttek tudatlansága ellen szól, hanem az is, hogy a tudatlanság ellen szóló bizonyítékok *mindig* is túlsúlyban voltak. Márpedig ha így áll a helyzet, akkor szembe találjuk magunkat azzal a zavarba ejtő kérdéssel, hogy miért helyezkedett mégis ezzel ellenkező álláspontra neves antropológusok hosszú sora, többek között Frazer, Malinowski és Spiro professzor is. Spiro hozzáállása tipikus. A professzor kétségbeesetten hinni akar abban, hogy a bennszülöttek tudatlanok, és tudatlanságukat minden bizonyíték nélkül készpénznek veszi; ugyanakkor vakon elutasít minden olyan nézetet, amely azt állítja, hogy a bennszülöttek gondolatait is logikus rendszerbe lehetne foglalni. Ez a felfogás persze ősrégi. Az antropológiai művekben a tudatlanság szitokszó. Ha egy bennszülött *tudatlan*, az egyet jelent az infantilis, buta és babonás. A tudatlanság a logikai racionalitás ellentéte; az a minőségi ugrás, amely elválasztja a tudatlan vadembert az antropológustól. Mikor Spiro azt írja, hogy „a vallás azért marad fenn, mert kiváltóikai vannak – amelyek közül a legfőbb a vágyalmok beteljesülésének a vágya” (Spiro 1966: 117.), a professzor csupán új formába önti azt a régi frazeri érvet, hogy a remény örök, s még a teljes reménytelenség közepette is él. Márpedig ez ugyanaz az érvelés, amely azt feltételezi, hogy a férfiak halászat előtt azért adnak elő mágiikus rítusokat, mert abban a tévhitben élnek, hogy szavaik és tetteik távolról is befolyásolni tudják a halakat, ebben pedig azért hisznek, mert szeretnének halat fogni. Más szóval a vallás és a mágia a tudatlanság állapotában maradhat fenn.

Ebben az érvelésben, amelyet Frazer és a neotyloriánusok előszeretettel alkalmaztak, az az érdekes, hogy csak a *primitív* népekre alkalmazzák. Frazer, aki leplezetlen megvetést érzett a bennszülött varázslók iránt, semmiféle ellenvetéssel nem élt a cambridge-i Trinity College-ban minden este elhangzó latin nyelvű asztali ima ellen. Józan ésszel senki nem gondolhatja, hogy az asztali ima elmondása azt bizonyítaná, hogy az imán részt vevők babonások vagy vallásosak lennének; miért kellene akkor más következtetésre jutnunk, ha „értelmetlen rítusokat” előadó „tudatlan bennszülöttekről” esik szó? Ha egy ausztráliai bennszülött nő úgy jelenti be terhességét, hogy egy bizonyos fajta békát hoz a falujába, vagy hányni kezd, miután ételt fogad el férjétől, ez még nem bizonyítja azt, hogy a nő szerint ezek az „okok” váltották ki terhességét. Ezek csupán jelei másállapotának, s nem kiváltó okai. Az egyetemek ebédlőtermében elmondott asztali áldás csupán annyit „jelez”, hogy az étkezés kezdetét veszi vagy befejeződött; az áldás szavainak jelentése teljességgel lényegtelen. A Roth által leírt rituális cselekedetek is csupán a résztvevők társadalmi helyzetéről

és körülményeiről „árulkodnak”, és nem azt fejezik ki, hogy a bennszülöttek mit tudnak.

Itt kell megjegyeznem, hogy noha a cambridge-i egyetem szabályai szerint a diákok azért szereznek diplomát, mivel vizsgákat tesznek le, ezekben a szabályokban azonban már nem szerepel, hogy ennek a kívánatos eredménynek az eléréséhez bármiféle előzetes tudás is szükségeltetne. A cambridge-i diákok ennek ellenére tisztában vannak a helyzetből fakadó realitásokkal. Márpedig ez a kapcsolat számomra teljesen analóg azzal, amely a terhesség kiváltó okairól született bennszülött elméletekben rítus és közöslés között fennáll.

Mint azonban már említettem, a vitában nem annyira a bennszülöttek tudatlansága, mint inkább az antropológusok naivitása keltette fel kíváncsiságomat. Számomra egyértelműnek tűnik, hogy a nyugat-európai tudósoknak mélyről fakadó meggyőződésük, hogy *mások* szükségképpen hisznek a szűzen szülésről szóló mítoszokban. Ha *mi* hiszünk ilyesmitben, akkor vallásosak vagyunk; ha *mások*, akkor ők idióták. Nos, én a kérdésnek ezt az oldalát szeretném megvizsgálni.

Hadd szóljak először saját, személyes elfogultságomról. Szerintem a józan ész szabályai alapján nagyon valószínűtlen, hogy a fizikai apaság alapvető tényei felöli „tudatlanság” bárhol is kulturális tény lenne. Igaz ugyan, hogy mivel a terhesség kilenc hosszú hónapig tart, s első jeleit csak a közöslés után néhány héttel lehet észlelni, ráadásul a közöslés még nem elégséges, csupán szükséges feltétele a terhességnek, nem tekinthetjük eleve abszurdnak azt a feltételezést, hogy létezhetnek olyan emberi csoportok, amelyek nincsenek tisztában az apa szerepével; de gondoljuk csak végig, hogy mekkora ennek a valószínűsége.

Az emberek a világon mindenütt szinte már megszállott érdeklődést tanúsítanak a szex és a rokonkapcsolatok iránt, s ez feltehetően mindig is így volt. Az emberiség régóta lakja a földet, s e hosszú időszak alatt bámulatba ejtő kollektív problémamegoldó képességről tett tanúbizonyságot. Az etnográfusok elismerik, hogy néhány elenyészően csekély számú kivételtől eltekintve valamennyi ma létező kulturális közösség tökéletesen tisztában van a terhesség és a közöslés közötti kapcsolattal. A születés kérdésében tudatlannak tartott csoportok azonban a műszaki találmányosság, a rokonkapcsolatok szervezethez stb. terén teljesen azonos szinten állnak nagyobb tudásúnak tartott szomszédaikkal. Ráadásul a „tudatlannak” kikiáltott csoportok nem valamiféle világtól elzárt távoli területen éltek, ezeket a törzseket szoros politikai és gazdasági szálak fűzték azokhoz a népcsoportokhoz, amelyek tisztában voltak a fizikai apaság tényeivel.

Mindez kétkedésre készítet. Ha egyes törzsek, például a trobriandiak azt bizonygatták az etnográfusoknak, hogy nincsenek tisztában az élet alapvető tényeivel, azt csak azért tették, mert a „tudatlanság” ezeknek az embereknek a szemében egyfajta „dogma” volt.⁶ Ha pedig az etnográfus elhitte, amit hallott, az csakis azért történt, mert ez nagyon is jól egybevágott a gyermek bennszülöttek természetes tudatlanságáról kialakított tévképzetével.

A fizikai apaság iránti tudatlanságot azokra a népcsoportokra sütik rá, akiket az etnográfusok a primitív népek körébe sorolnak. „Primitívsgük” jele pedig éppen ez a

„tudatlanság”. Ezzel szemben az isteni vagy félisteni származású hősök csodás születése a „magasabb rendű” civilizációk mitológiájának része. Zeusz fiának, Dionüszosznak az anyja, Szemelé, földi halandó volt, aki később isteni fia közbelépése nyomán emelkedett a halhatatlanok sorába; Jézust, Isten engesztelt fiát, szintén egy halandó szűz, Mária hozta világra; és sorolhatnánk tovább a hasonló történeteket, amelyek egyike sem valamiféle tudatlanságot jelez.

Az antropológusok közt Frazer és Hartland nemzedéke az efféle történetekkel kapcsolatban két egymást kölcsönösen kizáró álláspontot foglal el. Egyfelől mivel a szűzen szülés nem racionális fogalom, ezeket a történeteket nem találhatták ki józanul gondolkodó, civilizált emberek – azok egy korábbi, primitívebb társadalmi fok maradványai. Másfelől a hallgatóságos közmegegyezés szerint a „magasabb vallások” teológiáját egyáltalán nem vetjük antropológiai vizsgálatok alá. Csak az *Anthropos* folyóirat körüli katolikus atyák vizsgálhatták annak a lehetőségét, hogy a primitív népek vallásainak talán mégis van valamiféle önálló teológiai értéke.

Megdöbbenő tény, hogy Hartland ötkötetes művében (Hartland 1894–6; 1909–10), amelyet a szűzen szülés problémájának szentelt, egyetlen aprócska utalás van a kereszténységre, és az *Aranyág* idevágó, s meglehetősen cinkos hangvételben írt kötetében (Frazer 1906) Frazer még kísérletet sem tett, hogy a keresztény teológia elemeit beépítse egy „primitív” anyagokat is tartalmazó interkulturális rendszerbe.⁷

Nos, a szűzen szülés mítoszából a keresztény kontextusban sem következik, hogy a hívők ne ismernék a fizikai apaság folyamatát. Épp ellenkezőleg, e mítosz megerősíti azt a dogmát, hogy a Szűz gyermeke Isten fia. Továbbá az Atya fizikai-szellemi apaságának keresztény doktrínája nem zárja ki a szent József szociológiai apaságába vetett hitet. Noha a középkori keresztény gondolkodás szent Józsefet bizonyos tekintetben felszarvazott férjnek tekintette, a Máté és a Lukács evangélium szerzői a seplőtelen fogantatás mellett beszámolnak Jézus családfájáról is, amely apai ágon közvetlenül Dávidig nyúlik vissza, mégpedig Józsefen keresztül. Más szóval a következtetés, amelyet Roth beszámolójának alapján levontam, és amelyet Spiro professzor újkeletűnek és elfogadhatatlannak tart, már 1600 éve a kereszténység egyik alaptétele. A mítoszok és a rítusok nem húznak határvonalat tudás és tudatlanság közé. Csupán kategóriákat állítanak fel, és kapcsolatokat szabnak meg.

A 19. század végi és a 20. század eleji etnográfusok hajlamosak voltak McLennan, Morgan és társai elméleti munkáit úgy olvasni, hogy azokban a fizikai apaság felőli tudatlanság eseteit fedezték fel. McLennan a civilizáció kezdeteiről alkotott fantazmagóriájában olyan társadalmat állít elé, amelyben a férfiak válogatás nélkül párosodtak, s rokoni kapcsolatokat kizárólag nőn keresztül ismertek. A közös anyától való származás, vélte McLennan, könnyen belátható tény, míg az apaság tisztázása már fejlettebb és racionálisabb gondolkodást igényel, ezért ez csak sokkal később jelenik meg. Az evolucionista doktrína, amely szerint az anyai leszármazási rendszerek az ember fejlődésének „egy korábbi szakaszát” jelentik, mint az apaági rendszerek, abból az elképzelésből nőtt ki, hogy az anyasági rokonságot könnyebb

felismerni, mint az apaságit. Azt azonban nem állították, hogy a fizikai apaság felőli tudatlanságnak kell uralkodnia minden *mostani* anyasági rendszerben, csupán annyit állítottak, hogy az „eredeti” emberi társadalmakban kellett uralkodnia, s hogy ilyen alapon voltak matriarchátusok. Ez az elképzelés-rendszer indította a „primitív” népeket kutató etnográfusokat arra, hogy szoros kapcsolatot fedezzenek fel a matriarchátus és a fizikai apaság felőli tudatlanság között. Sőt ahol az anyai rendszer nem volt nyilvánvaló, ott ezt a fajta tudatlanságot lehetett a „primitív-ség” végső bizonyítékának kikiáltani, s így az antropológus igazolva láthatta reményeit, hogy a történelem előtti ember élő kövületére bukkant – mint ahogy az etnográfusok valóban azt gondolták, hogy Ausztráliában ilyen törzseket fedeztek fel.

Az evolucionizmus durva tizenkilencedik századi formája mára már kiment a divatból, de az evolucionisták érveit újra meg újra előveszik és leporolják. Amit az is segít, hogy az őseredeti, a mai civilizált embertől meglehetősen különböző ember utáni kutatás legyőzhetetlen vonzerőt gyakorol egyes antropológusokra. Az én előítéleteim ellenkező irányúak. A néprajz tényei engem azért érdekelnek, mert igen gyakran saját, civilizáltnak vélt tapasztalataimról árulnak el új dolgokat. Kiváncsiságomat nemcsak az európaiak és a trobriandiak közti különbségek, hanem a hasonlóságok is felkeltik. Természetesen Malinowski receptje is ez volt, s ezt meg kellene próbálnunk átültetni a gyakorlatba. Térjünk vissza a keresztényekhez.

A kereszténység gondos különbséget tesz Jézusnak mint embernek a jogi státusa, és mint Istennek a lényegi természete között. Jézus emberként Mária férjének, Józsefnek a törvényes gyermeke, és ebben a jogi értelemben Dávid leszármazottja. Ezzel szemben isteni lényege abból a tényből következik, hogy fogantatásában a férfi szerepét a „szentlélek” töltötte be, amely természetellenes úton hatolt be Mária testébe. Ennek a behatolásnak a részletei egykoron számos tudós spekuláció tárgyát képezték, amelyek arra a közmegegyezésre jutottak, hogy Mária a fülén keresztül termékenyült meg.

A jogi státus és a lényegi közötti különbség a trobriandi matriarchátusában is fellelhető, csak éppen ellenkező előjellel: egy trobriandi gyermek a törvény szerint a szentlélektől (a *balomától*) származik, amely a fogantatás pillanatában mágikus, természetellenes módon hatol be az anya testébe, de a gyermek emberi lényege és külseje az anyja férjétől ered.

Mivel azonban a gyermek nem ember, hanem isten, az *anya*, a *pater* és a *nemző*, a *genitor*, s az örökös és a vér szerinti fiú közötti különbségen kívül belép még egy tényező. A keresztény teológia nem elégszik meg azzal, hogy Jézusnak mint közvetítőnek egyszerre embernek és istennek kell lennie, Máriának szintén közvetítői szerepet kell vállalnia, s ezért szükségképpen a többi emberi lénytől eltérő vonásokkal kell rendelkeznie. És mi lehet rendhagyóbb, mint egy emberi lény, aki büntetlen, és egy anyja, aki szűz?

Itt most kényes ponthoz érkezünk. Ha végigtekintünk az anyagon, amely az *általunk* természetfeletti születéseknek tartott esetekről összegyűlt, akkor a skála egyik végén a trobriandi eset lesz, ahol a szűzen szülés során normális anyák normális gyermeket szülnek. Továbbmenve ott vannak azok a csodás terhessé-

gekről szóló mítoszok, amelyekben öregasszonyok, akik már messze túllépték a szülésre képes kort, gyereket hoznak a világra – ilyen történet például a Bibliában Izsák vagy Keresztelő Szent János világra jövele. És végül a skála másik végén helyezkednek el a keresztény típusú szűz anyák, ahol is gyermek és anya *egyaránt* abnormális.⁶

A teológusok imádják az efféle paradoxonokat, a témával foglalkozó korai antropológiai munkáknak pedig a legnagyobb hibája az volt, hogy az antropológusok egyszerűen nem hitték el, hogy primitív adatszolgáltatók egy jezsuita pap szellemi fegyverzetével vannak felvértezve. Juthatunk ennél tovább? Elő tudunk állni olyan általános elmélettel, amely megmagyarázná, hogy emberek miért ragaszkodnak egy olyan dogmához, amely nem ismeri el a fizikai apaságot, vagy minden eset egyedi?

Tylor, Frazer és napjaink neotyloriánusai azt vallják, hogy a hittételek a természeti jelenségekre adott hibás okozati magyarázatokból nőttek ki, s azért maradtak fenn, mert ezek a hibás nézetek lelki vágyakat elégítettek ki. Én azonban, mint afféle vulgáropozitívista, elutasítom az ilyen megfigyelhetetlen és igazolhatatlan kiinduláspontokra visszavezetett spekulációkat. Első látásra talán meglepő, hogy az emberek nyilvánvaló válótlanságokban is nyíltan hisznek, de az ember sehová nem jut, ha észérvekkel próbál magyarázatot keresni a hit megnyilvánulásaira. Az elemzés célja épp ezért mindig csupáncsak az lehet, hogy megfigyeljük a körülményeket, amelyek közepette a nyilvánvalóan válótlán dogma megerősítést nyer, s minden úton-módon e megerősítés körülményeit tanulmányozzuk. A cambridge-i egyetem ebédőjében elmondott asztali ima esetében is csak akkor tudhatjuk meg, hogy mit „jelent” az ima, ha a helyzetet tanulmányozzuk, nem pedig a szavakat.

Vajon a szűzen szülés dogmája „elárul-e” valamit arról a társadalomról, amely elfogadta? Közelítsük meg a kérdést először pusztán logikailag. A keresztény mítosz egy alapvetően patriarchális társadalmi rendszerhez illeszkedik, amelyben magától értetődő tény, hogy az uralkodók annyival fölötte állnak az alávetetteknek, hogy az osztálykülönbségek szinte kasztrendszerre me-revednek; amelyben az urak soha nem házasodnak az alsóbb osztályokból, de kegyesen rabszolga szeretőket választanak maguknak, és a tőlük született fiaikat az elit soraiba emelik. A kereszténységben több ilyen társadalom létezett, például Bizáncban vagy a tizenharmadik századi Brazíliában, s ezekben a társadalmakban virágzott is a Szűz Mária-kultusz. Alapos kutatómunkával ki lehetne deríteni, hogy valóban fennáll-e ilyen összefüggés, vagy csak a véletlen műve, az azonban szembetűnő vonása volt a katolikus gyarmati társadalmaknak (amelyek élesen elváltak a protestánsok által gyarmatosított területektől), hogy az uralkodók, akik hajlottak a Mária-imádásra, előszeretettel emelték rangon alul született fiaikat az elit soraiba. Ezzel szemben a protestáns gyarmatosítók, akik általában elutasították a szepőlóten fogantatás mítoszáit, fattyaikat mindig alacsony sorba taszították, és ragaszkodtak ahhoz, hogy az uralkodói-isteni státus kizárólag a tiszta véreket illeti meg. Isten és Jézus jól illeszkedik az angol magániskolák ethoszába; Szűz Máriának azonban már nincs helye.

Tisztában vagyok azzal, hogy sokan felhördülnek majd a keresztény ideológiáról szóló fejtegetéseimet olvasva, és jobban megbotránkoznak rajta, mint Weber ünnepeit

téziséen, amely a protestantizmus és a kapitalizmus kapcsolatára világított rá. Én azonban kitartok álláspontom mellett. A tizenkilencedik századi brit evolucionista antropológusok jó része skót presbiter volt, akik beletemetkeztek a klasszikusok tanulmányozásába, és akik, már amennyire ezt meg lehet félni, osztották a korszak angol uralkodó osztályának paternalista, imperialista értékeit. Elméleteikből egy olyan fantáziavilág bontakozik ki, amelyben a felsőbbrendű férfiak válogatás nélkül közö-sülnek rabszolga feleségeikkel, s a frigyből született gyermekek nem ismerik apjukat, csakis anyjukat (McLennan 1865: 8. fejezet). Ez a fantazmagória áttételesen emlékeztet az amerikai rabszolgaság egyes vonásaira, de még csak nem is hasonlít egyetlen ismert primitív társadalomról vagy az állatvilágról adott leírásra. Igazolni csupán egy, a *priori* gondolatmenet igazolta: az emberek úgymond képtelenek voltak felismerni a közösülés és a szülés közötti ok-okozati összefüggést, s ezért noha az uralkodó osztályt a férfiak alkották, akik kényükre-kedvükre elégítették ki vágyaikat, a rokoni kapcsolatokat mégis az anyai ágon keresztül ismerték el. A fenti gondolatmenetből kibontakozó elméletet a protestáns imperialisták el tudták fogadni, a katolikusok nem.

McLennan érveit elfogadta barátja, Robertson-Smith is, s továbbadta őket Frazernek, aki továbbadta egy sor etnográfus levelezőpartner csodálójának. Hartland aztán az egész érvrendszert tételesen összefoglalta, s ezt Malinowski mindenestül bevette. Ez 1913-ban történt, és mint láttuk, Malinowski később jelentősen módosította álláspontját. Mindazonáltal az arisztokrácia iránti hódolatteljes tiszteletét nem adta fel, s még élete végén is úgy vélte, hogy a „kulturális érintkezés” nem más, mint a paternalista gyarmatosító hatalmak kiterjesztett védőszárnya primitív alattvalóik fölött. A trobriandiak tudatlanságára szükség volt, mert bizonyította máig tartó primitívsgüket.

1932-re Malinowski részben feladta a trobriandiak tudatlanságát bizonygató elméletét, azonban a trobriandi mitológia kérdése továbbra is foglalkoztatta. Például „Kaytalugi csodás szigete” (»elhúzódo közösülés«), amelyet kizárólag mértéktelen szexuális életet élő nők népesítenek be. Ezeknek az asszonyoknak a szexuális étvágya olyannyira kielégíthetetlen és brutális, hogy a partokra vetődő minden férfi áldozatul esik neki, de saját fiúgyermekük sem érik el a felnőttkort, mert a túlzott szexuális élet már korábban végez velük. Ezek a nők azonban rendkívül termékenyek, és számtalan fiú- és leánygyermeket szülnék.” (Malinowski 1932: 156.) Figyeljük csak meg, hogy a trobriandi mitológiában szereplő amazonok szigete mennyire hasonlít az antropológusok saját fantáziavilágára. McLennan fantazmagóriáját szexuálisan kiéhezett férfiakkal népesítette be, akik válogatás nélkül erőszakolják meg női rabszolgáikat; a trobriandiak képzeletvilágában szexéhes nők erőszakolnak meg válogatás nélkül férfi rabszolgákat. McLennan álomvilága olyan közegben született, amelyben a patriarchális uralkodó osztály borzalommal utasította el a gondolatot, hogy egy felsőbb osztályba tartozó férfi alacsonyabb származású nőt vegyen feleségül; a trobriandi változat pedig egy olyan elférfiasodott, ám az anyagi leszármazást követő osztálytársadalomban, amelyben a politikai vezetőket kapnak ajándékba.

Spiro professzort azonban nem fogja meghatni okfejtésem. Továbbra is azt fogja kérdezni: de hogyan tudom bizonyítani, hogy a tények valóban így kapcsolódnak egymáshoz? Nos, az igazat megvallva nem állítom, hogy valamit is bizonyítottam volna. Ragaszkodva kicsinyes vulgáropozitivistá álláspontomhoz, csupán egy kirakósjáték darabjait szeretném összerakni. Ha a részek összeillenek, az felkelti érdeklődésemet. Úgy vélem, hogy ez az eset elárul valamit a trobriandiakról, és az antropológiai gondolkodás fejlődését befolyásoló tényezőkről is. Mindazonáltal nem tagadom, hogy a trobriandiak tényleges tudatlanságáról sem tudunk meg többet, mint McLennanéről.

Azonban még mindig nem magyaráztam el teljesen, hogy hova akarok kilyukadni. A szűz anyákkal és a fizikai apaság felőli tudatlansággal már rengetegen foglalkoztak, mi értelme újra felmelegíteni régi ügyeket?

Nos, részben a módszertan kérdése igazat. Olyan kijelentésekkel állunk szemben, amelyekről tudjuk, hogy nem igazak. Hogyan kell az etnográfusnak értelmeznie a nyilvánvalóan hamis kijelentéseket? Erre a kérdésre különböző válaszok születtek. Ha Tylor követőinek valljuk magunkat, akkor a hit által alátámasztott megállapításokat névértékükön fogadjuk el. Frazer és Hartland nyomdokain haladva hatalmas anyagot gyűjthetünk össze a hasonlóan nyilvánvaló hamis állításokból a világ minden tájáról, majd feltehetjük a kérdést: miért hisznek ezek az emberek mind nyilvánvaló valótlanokban? És ha valaki úgy gondolja, hogy erre a kérdésre csakis egyetlen, logikus magyarázat létezik, máris annál az egyedül lehetséges következtetésnél tart, hogy ezek a hamis hiedelmek gyerekes tudatlanságból fakadnak. Nos, az evolucionisták, majd 1913-ban Malinowski, és módosított formában 1966-ban Spiro professzor is ide lyukadtak ki.

Ha nem tartozunk Tylor követői közé, akkor mondhatjuk azt, amit Powell trobriandi adatszolgáltatói mondtak: többféle igazság létezik. Amit melleleg a jó katolikusok is mondanak: „Tudjuk, hogy a szűzek nem esnek teherbe, de azt is tudjuk, hogy Istennek szent anyja szeplőtelen szűz volt, és az is marad örökre.” Ez a vallásos emberek válasza, s a magam részéről ezt tiszteletben is tudom tartani. Nem hiszem azonban, hogy egy szakmai tevékenységet folytató néprajztudóstól ilyen választ kellene kapnunk. Mi ugyanis társadalomtudósok vagyunk, s nem teológusok. Antropológiai szempontból irracionális teológiai feltevések csak adatnak foghatóak fel, magyarázatnak már nem. Így tehát vissza kell térnünk a vulgáropozitivismushoz. De vajon a pozitivisták elemzés melyik formája a legmegfelelőbb a szóban forgó antropológiai adatokhoz?

Jómagam a Lévi-Strauss által „strukturálisnak” nevezett módszert javaslom. A strukturalizmus (ebben az értelemben) kisebb darabok összerakásából hoz létre valamilyen átfogó mintát. Minden egyes minta darabjainak azonos kontextusból kell származniuk, és emiatt el kell utasítanunk Frazer összehasonlító módszerének a technikáját, amely a bizonyító anyagot hol innen, hol onnan szerzi be. Másfelől nem szabad, hogy elragadjon bennünket a funkcionista hév, s nem kell leírnunk egy bizonyos kontextus valamennyi bizonyító adatát. Célkitűzésünk továbbra is összehasonlító; el akarjuk különíteni azokat a formai változatokat, amelyekben egy-egy etnográfiai minta testet

ölt, majd ezeknek a változatoknak a milyenségét vizsgálni tovább.

A következő példákkal azt szeretném szemléltetni, hogy fontosabb ezeket a mintákat egységes egésznek, mintsem különálló elemek összességének tekinteni. Frazer az Aranyág két teljes kötetét szentelte a szűzen szülés témájának, de mindezt a gabonaszellemelek, a termékenység-istennők, a rejtőzködő istenek és még ki tudja mi minden általános katyvaszában tárgyalja. Már az indulásnál bizonyosnak érezte, hogy a szűz anyaistennő a társadalmi fejlődés matriarchális szakaszának a maradványa. Ha ellentétes bizonyítékokra bukkant, Frazer azokat vagy elhallgatta, vagy képzeletbeli társadalmi formákat agyalt ki az eltérés igazolására. Könyve egy pontján például teljesen kiforgatta a szicíliai görög Diodorus megjegyzéseit, amelyek az egyiptomi nők státusára vonatkoztak, azért, hogy így igazolhassa, hogy az ókori egyiptomiaknál is létezett anyaági leszármazás, azaz ha egy férfi saját nővérét vette el, a házasságból született fiú a nővér fiaként és ugyanakkor a férj gyermekeként is apja örökébe lépett (Frazer 1914: 5. fejezet 44.; 6. fejezet 213.; Diodorus I.: 27: 1–2.). Sajnos kénytelen vagyok megemlíteni, hogy elnökünk, M. Fortes méltán ünnepezték az egyvonalú leszármazási csoportok szerkezetéről nem említi ezt az érdekes rendszert. (Fortes 1953)

Frazer ugyanakkor nem idézi a görög szerző egy másik megjegyzését: „Az egyiptomiak egyedül az apát tartották a nemzetség létrehozójának, az anya csak az embrió védelmét és táplálását biztosította” (Diodorus I.: 80: 3–4.), márpedig ez a nézet egyértelműen az apaági öröklődés egyik szélsőséges formája. Frazer a dél-indiai templomi prostitúcióról szóló kissé erotikus leírásában (Frazer 1914: 6. fejezet 63.) is elhallgatja a bizonyítékok jó részét, mert azok ellentmondanak az anyaági leszármazásról szóló gondolatmenetének, és ellentétesek azzal az elméletével is, amely szerint a templomi prostituáltak istennők megtestesüléseinek tartották (Frazer 1914: 5. fejezet 71.). Amikor most megpróbálom megmenteni a feledéstől a Frazer által mellőzött bizonyítékokat, egyúttal a strukturalista módszer előnyeit is szemléltetném.

A helyszín Kanara déli része. Akárcsak a szomszédos Keralában, az alsóbb kasztok többsége itt is matriarchális. A brahmanok azonban patriarchálisok, s ezt a tényt társadalmi felsőbbrendűségük jelének tekintették. Az eredeti beszámoló Francis Buchanan tollából származik 1801-ből (Pinkerton 1808–14: 8: 749.), s az állt benne, hogy ha egy tiszteletre méltó brahman asszony megözvegyült vagy férje elhanyagolta, akkor feleségül mehetett egy istenséghez. A házassági ceremónia egyszerűen abból állt, hogy evett az istenségnek felajánlott rizsből. Ha az asszony úgy döntött, hogy a továbbiakban a szentélyben él, akkor egyfajta papnői rangra emelkedett, és a szentély fedezte élelmezésének és ruházódásának költségeit. Az asszony szabadon létesíthetett szexuális kapcsolatot bármelyik brahmannel, de általában valamely magas rangú személy, rendszerint egy kormányhivatalnok állandó szeretőjévé vált. Gyermekei egy különleges kaszt, a mojarok egyik különösen nagy tisztelettel övezett csoportjához (sztanika) tartoztak. Nem brahman kaszthoz tartozó asszonyok is választhatták ezt a hivatást, de nekik a szentélyen kívül kellett élni; gyermekeik szintén a mojar kasztba, de annak egy alacsonyabb

rendű csoportjába kerültek. A mojlár kasztban számos kaszton belül házasodó alcsoport volt. A fiú mindegyik mojlár kasztban az apa örökébe lépett, de az újonnan létrejött fiúág mégis az anyaaági ősök kasztszokásait követte. Noha a közönséges brahmanok színleg megvetették a mojlárokat, valójában mégis úgy viselkedtek velük szemben, mintha azok magas rituális státusban lennének.

Ebben az esetben tehát az anya özvegyasszony, egy istenség törvényes férje, akit földi halandó ejt teherbe. A fiú egy új apaági leszármazási vonal megalapítója, amelynek kiindulópontja az anya, de társadalmi helyzetét mégis az anya isteni férje határozza meg. Noha lehet, hogy mind az anya, mind a fizikai apa brahman, fiuk törvényesen egyikükkel sem rokon, hiszen egy különálló kaszt tagja. Ez az utolsó részlet tovább bonyolítja a dolgokat, és sokan kétségbe vonják, hogy a mojlár kaszthoz tartozó fiú rangban fölötte áll brahman kaszthoz tartozó apjának.

Az itt felsorolt tényekből meglehetősen bonyolult minta bontakozik ki. Hadd hívjam fel azonban a figyelmet arra, hogy a keresztény adatok igen hasonló mintát adnak ki, csupán az elemek előjele fordított. A kereszténységben az anya nem özvegy, hanem szűz, s nem egy isten, hanem egy földi halandó törvényes felesége. A fiú az apaági leszármazási vonal utolsó, nem pedig az első tagja. Noha mind az anya, mind a törvényes apa földi halandó, a fiú lényegében nem rokona egyiküknek sem, hiszen ő isten. Ez az utolsó részlet tovább bonyolítja a dolgokat, és sokan kétségbe vonják, hogy az anya alacsonyabb rendű lenne, mint a fiú.

Akorábban felvetett kérdés azonban még mindig fennáll: mi az értelme az elemek ilyesfajta elrendezésének? Honnan tudom, hogy ezek a minták jellemzőek? Nos, nem tudom, de mindenesetre érdekesnek találok őket. Az ausztráliai és trobriandi adatok nem ugyanahhoz a mintához tartoznak, de néhány hasonló elem felfedezhető közöttük.

Ausztráliában a megtermékenyítést előidéző szellemgyermek isteni eredetű (a Szívárvány Kígyótól származik), akárcsak a Szentlélek. Ausztráliában a házassági ceremónia abból áll, hogy a nő ételt fogad el földi halandó férjétől; India déli részén a nő az isteni férjének felajánlott áldozati ételből eszik. Ausztráliában a nemzés és a származás ideológiája a kereszténységére emlékeztet. A gyermek nemzőjének Istent (jelen esetben a Szívárvány Kígyót és/vagy a totemállat formájában testet öltött ősöket) tekintik, míg az emberi származású férj (akivel a nő szexuális kapcsolatba kerülhet) a törvényes apa – furcsa megcserélése a megszokott apa–nemző megkülönböztetésnek. A trobriandi esetében a megtermékenyítést előidéző szellemgyermek Tumából, a másvilágból érkeznek, és az anya klánjának elhunyt őseitől származnak. Az előző példaktól alapjaiban eltérően a trobriandi esetében az anyát és gyermekét bensőséges kapcsolat fűzi össze – az örökkévalóságban mindketten ugyanahhoz a klánhoz tartoznak. Itt nincs valamiféle kívülálló, az anyától „különböző” istenség, és a nő férje sem nemzőként, sem apaként nincs kapcsolatban a gyermekkel. Mindazonáltal a gyermek fizikai létrejöttéről a férj gondoskodik, s egyedül ő léphet szexuális kapcsolatba a nővel.

A szűzen szülés más példáit tanulmányozva ugyanezekre az elemekre bukkanunk új elrendezésekben. De új ele-

mek is felbukkanak: a Frazer által taglalt *Attisz/Adonisz* mítoszban például a szerepek felcserélődnek. Itt női istennel találkozunk, és a nemző szerepe egy földi halandónak jut, de ezt leszámítva számtalan hasonlóságot találunk az indiai és a keresztény esetekkel. Nem szeretném ezeket az elágazásokat részletesen vizsgálni, sem azt megvitatni, hogy hova vezetnek. Csupán arra szeretném felhívni a figyelmüket, hogy a származás, a fogantatás és az istenek és emberek közötti szexuális és/vagy házastársi kapcsolat témája szükségképpen kapcsolódik az idő szimbolikus megragadásához, és a másvilágról alkotott topográfiai elképzeléseinkhez.

Hadd összegezzem gondolatmenetemet, amelynek lényege a következő: számtalan forrásból ismerünk olyan legendákat, hiedelmeket, rituálékat, amelyek azt a hitet sugallják, hogy a nő néha a férfi megtermékenyítő aktusa nélkül is teherbe eshet. E hiedelem legegyszerűbb magyarázata, ha tudatlannak kiáltjuk ki azt, aki ilyesmit hisz. Sok antropológus jutott erre a következtetésre, s még ma is akadnak, akiket ez a magyarázat kielégít. Érveik alátámasztására gyakran állítják, hogy a vizsgálódásuk körébe vont emberek gyermekien tudatlanok. Az még érthető, hogy Frazer így gondolkodott, az azonban, hogy akadnak kortársaim között is, akik e nézetet vallják, az elképesztő.

Egy tényszerűen hamis hit magyarázatának másik módja azt mondani, hogy egyfajta vallásos dogmával állunk szemben; az igazság, amely ezekben a hiedelmekben kifejeződik, nem a mindennapos, kézzelfogható világra vonatkozik, hanem a metafizikaira. Nyilvánvaló például, hogy a keresztények, akik saját bevallásuk szerint „hisznek” a szűzen szülésben és a szeplőtelen fogantatásban, rendszerint nem tudatlanságból hiszik, amit hisznek; ellenkezőleg, tételeik összeférnek a lehető legkidolgozottabb filozófiai álláspontokkal. Ez a magyarázat inkább megállja a helyét, mint az előző. Frazer gyermekien vademberét örökre száműzni kell az antropológiai értekezésekből; helyébe a kissé zavaros fejű teológus lép, aki leleményességében nem marad el Woolwich püspökétől, de még legokosabb antropológus kollégáimtól sem.

Ez a zavaros fejű teológus arra keresi a választ, ami a spekulatív filozófiának is a központi kérdése: mi a különbség a fizikai és a metafizikai között? A kérdésre az egyik megoldás az lehet, ha egyenlőségjelet teszünk a „más világ” és a jelenen kívül eső dolgok közé: a múlt és a jövő a másik világ jellemzője lesz, míg a való életet csak a jelenben lehet a maga tényszerűségében megtapasztalni. Az „itt és most” és a „másik” ilyenkor a leszármazáson keresztül lép viszonyra egymással. Őseim a „másik” kategóriájába tartoznak, akárcsak leszármazottaim. Csak én vagyok az itt és most része. Természetesen a generációváltás és a nagy- szülők–unokák közös rokonsági csoportba sorolása sokkal összetettebb kérdéseket vet fel. Én mindössze annyit állítok, hogy a térbeli, időbeli és generációs társadalmi távolságot gyakran és szívesen kapcsolják az élő és a halottak közötti különbséghez, és ez a jelenség a most tárgyalt kérdések megértésekor is fontos.

Az itt és most és a másik világ viszonya más módon is leírható, például osztály- és hatalmi viszonyként – az istenek tökéletesek és hatalmasok, az ember esendő és tehetetlen –, vagy a normalitás és az abnormalitás viszonya-

ként: innen az istenségek természetfeletti születése és halhatatlansága.

A két világ szétválasztása azonban nem elegendő, közöttük folyamatosságnak és átjárásnak kell lennie. Az ellentmondást, hogy a tehetetlen emberek mindenható istenektől származnak, a vérfertőző dogma huszárvágásával oldhatjuk meg, amely szerint az emberek és istenek szexuális kapcsolatra léphetnek egymással. A szűzen születésről és a férfiak elhanyagolható szexuális szerepéről szóló dogmák ennek a teológiai gondolatmenetnek a melléktermékei; nem állítom, hogy ez a teológia okozza, hívja életre őket, de ebbe illeszkednek bele, akár primitív, akár fejlett társadalmakról van is szó.

Természetesen rendkívül hiányos előadásom főbb pontjait a következőkben foglalnám össze:

1. Az antropológiai elméletek gyakran többet árulnak el az antropológusokról, mint vizsgálódásuk tárgyáról.

2. Maradjunk meg kétkedőnek és pozitivistának. Próbáljunk meg az ismert tények között kapcsolatokat felfedezni, s ne keressünk valamiféle külső mágikus okozati magyarázatot.

J E G Y Z E T E K

1. A témának hatalmas irodalma van. Ashley-Montagu (1937: 349–55.) egészen 1936-ig felsorolja a lényegesebb munkákat. Az először 1894-ben felvetett kérdés részleteit ugyanez a munka az első és a tizedik fejezetben tárgyalja. Mindazonáltal a vita során kialakult két alapvető álláspont a mai napig változatlan: Hartland és követői azt állítják, hogy a logika alapján kellett léteznie egy időszerű és a terhesség közötti kapcsolattal; ebből a szempontból az ausztráliai bennszülöttek gondolkodása a mai napig megrekedt az ősember szintjén. A másik csoport, melyhez Andrew Lang, Westermack, Schmidt és Goldenweiser tartozott, tagadja, hogy akadna bármiféle tényleges bizonyíték, mely alátámasztaná az ausztrál bennszülöttek tudatlanságát. 1914 előtt az antropológusok nagy része Hartland véleményét fogadta el. Hartland követői közé tartozott többek között Frazer és Malinowski (1913) is. Malinowski azonban már hangsúlyozta, hogy a tudatlanságra épített ideológiának társadalmi jelentősége lehetett. Feltehetően Schmidt (1952) az egyetlen, aki Ashley-Montagu után (1937) átfogóan foglalkozott a problémával. Schmidt bírálja Ashley-Montagu következtetéseit, új anyagot azonban nem hoz fel.

Hartland álláspontjának követői jórészt azokra a bizonyítékokra hagyatkoznak, amelyeket Spencer és Gillen (1899: 122–5.), illetve Roth (1903: 16–23.) szolgáltatnak műveikben, és határozottan elutasítanak minden olyan tény, amely ellentmondana elméletüknek, például Purcell (1893: 286–9.), Strehlow (1907: 2., 52., 7. sz.), Spencer és Gillen (1899: 265.). Az újabb keletű és részletesen adatolt etnográfiai kutatások csaknem mindegyike arra a következtetésre jut, hogy a fizikai apaság kérdésében korábban leírt tudatlanság egyfajta vallási fikció – ehhez különösen lásd Warner (1937: 24.), Thomson (1933: 506.), Roheim (1932: 96–7.), Sharp (in: Ashley-Montagu: 1937: 162–3.), Stanner (1933: 27–8.) és Meggitt (1962: 273.). Kaberry esetét még részletesen tárgyalom. Azok, akik egészen mostanáig ragaszkodtak Hartland álláspontjához – többek között ide tartozik Malinowski, Ashley-Montagu, Stanner (1933) és Kaberry (1936: 1939) – a legcsekélyebb bizonyítékon is kapva-kapnak, ha az a bennszülöttek tudatlansága mellett szól, s a legközelebbi körben rögzített tényeket is elutasítják, ha azok elméletük ellen szólnak, azzal a felkiáltással, hogy azok mögött kizárólag a misszionáris állomások és más európai hatások torzító befolyása áll. Stanner (1933) például ezt írta a Daly folyó mentén élő törzsekről: „Világosan látszik, hogy a nemiségről két elmélet él egymás mellett: (a) az ausztráliai kultúrákban mindenütt fellelhető misztikus elmélet, és (b) az ortodox elmélet egyik zavaros és a bennszülöttek körében szinte alig értett változata, amelyet lényegében a fehértektől vettek át.”

3. Ideje, hogy végképp elveszük a vademberek butasága és a civilizált emberek teológiája közötti hagyományos megkülönböztetést. Azok a történetek, amelyek a bennszülöttek tudatlanságáról szólnak a fizikai apaság kérdésében, ugyanarról a töről fakadnak, mint azok, amelyek a magasabb rendű vallásokban keringenek az egyes istenségekhez kapcsolódó szűzen születésről. És a történet mesélői egyik esetben sem hülyék. Ezeket a történeteket csak úgy érthetjük meg, ha egyetlen közös strukturális téma variánsainak tekintjük őket.

4. Ha az antropológusok összehasonlító vallástudományt akarnak művelni, akkor kevésbé udvariasnak kell lenniük. Eddig ugyanis visszarontunk a kereszténység vagy a judaizmus – azaz az őket vagy barátaikat mélyen érintő vallások – elemzésétől. Roth 5. Bulletinje a North Queensland-i bennszülöttekről ugyanolyan figyelemre méltó néprajzi dokumentum, akárcsak Máté evangéliumának 1. fejezete. Egy komoly antropológusnak egyformán kell kezelni mindkettőt, hiszen mindkettő ugyanaz: egy teológiai hittételről szóló beszámoló.

Stanner azonban semmiféle bizonyítékkal nem áll elő, hogy a (b) elméletet valóban a fehértektől vették át a bennszülöttek. Thomson (1933) azonban határozottan a másik oldalra állt: „Jelenlegi kutatásaim kezdetén még hittem abban, hogy a bennszülöttek semmit sem tudnak a fizikai apaságról, és csak azt követően ismertem el, hogy a bennszülöttek valóban »járatosak« ebben a témában, miután többször is kitaróan emlékeztek a tényekre. Kaberry (1936) ennek ellenére is meggyőződéssel állította, hogy az Ausztráliával foglalkozó etnográfiai leírások mindegyike a bennszülöttek tudatlansága mellett foglalt állást.

Meggitt állításaival a főszevegben foglalkozom. Kaberry két beszámolója különösen érdekes számunkra, mivel ezek közvetlenül Roth eredeti kijelentéseivel kapcsolódnak, s a professzornő meglehetősen kritikátlanul elfogadja azt a nézetet, hogy a bennszülöttek hiedelmei és szokásai a „fizikai apaság felőli tudatlanságból” fakadnak. Kaberry a nyugat- ausztráliai Kimberley-fennsíkon, a Roth által vizsgált Tully folyó mentén élő bennszülöttek lakhelyétől 1300 kilométerre nyugatra folytatta terepmunkáját. Valamennyi adatszolgáltatóját az angolból és a bennszülöttek nyelvéből kialakult keverék pidgin nyelven faggatta. Ha jobban szemügyre vesszük beszámolóját, láthatjuk, hogy az sem támasztja alá az elméletét, miszerint adatszolgáltatói nem voltak tisztában a szex fiziológiájával. Ezek az emberek csupán azt állították – meglehetősen egyértelműen –, hogy a közönség szükséges, noha nem elégséges feltétele a terhességnek. Egy nő nem esik automatikusan teherbe első szexuális kapcsolata után; a terhesség oka a fogantatás, és Roth beszámolója – és jórészt Kaberryé is – a fogantatást övező teológiával foglalkozik. Kaberry (1939: 42–43.) változata egyértelműen alátámasztja Roth beszámolójának logikáját. A Kimberley-fennsíkon élő bennszülöttek azt állítják, hogy a Szivárvány Kígyó ősrégen szellem gyermekeket teremtett és „ezek egy időre állatok, madarak, halak és hullók alakját öltik magukra. Néhányan azt állítják, hogy a szellem gyermekek a valódi gyerekekhez hasonlítanak, csupán a méretük diónyi; mások szerint apró vörös békákra emlékeztetnek. A fogantatás akkor történik, ha egy ilyen szellem gyermek behatol a nő testébe. A szellem gyermek a férjtől kapott étellel kerül a nő testébe, s az ételtől a nőnek hánynia kell. Később a szellem gyermek, vagy valamilyen állat, amelynek képét magára ölti, a férj álmában is megjelenik. A szellem gyermek behatol a feleség testébe, aki teherbe esik. Az ételt, amelytől a feleségnek hányingere támadt, dzserinnnek nevezik, s ez lesz a születendő gyermek fogantatási totemje.” Más szóval, a nő a reggeli hányingerből következtet terhességére – s ez az európai nők esetében sincs másként.

„A törzsben a nő férje lesz a gyermek apja és szellemi fogantatója, mivel egyes esetekben az is előfordulhat, hogy a nő maga talál rá a dzerinre, vagy azt egy másik férfitől kapja meg. Ez utóbbinak azonban nem jelenik meg álmában a szellem gyermek, nem közeledhet szexuálisan a nő felé, s nem gyakorolhat semmiféle jogokat a gyermek fölött, aki a nő férjének törzséhez fog tartozni, s annak totemjeit öröklí. Egyes esetekben maga a férj talál rá a dzerinre, de később mégsem látott álmot a gyermekről. Ilyen esetekben a feleség az, akinek saját bevallása szerint álmában megjelent a gyermek. Amikor a közössülés szerepe került szóba, a bennszülöttek elismerték, hogy ez nyitja meg az utat a szellem gyermek előtt. A bennszülöttek azt is hangsúlyozták, hogy fiatal lányok még nem képesek gyereket szülni.” (Hasonló esetekről számol be Malinowski 1913: 210–212.)

Megdöbbentő, hogy ezeket az információkat bárki is a fizikai apaság felőli tudatlanság jeleként értelmezi. Kaberry adat-szolgáltatói azt állítják, hogy a fogantatást nem lehet előre megjósolni, de ha egyszer már megessett, akkor bizonyos fizikai jelekből következtetni lehet rá. Azt is elismerik, hogy a szexuális kapcsolat szükséges előfeltétele a terhességnek, s a legtöbb európaihoz hasonlóan az embrió lélekkel rendelkező lénynek tekintik. Teológiai jellegű megállapításaik a lélek eredetére vonatkoznak. Mivel ezeket a bennszülötteket kevésbé vonzza az ortodox keresztények vitalista tévképzete, ezért nem húznak éles határvonalat lélek és embrió között. A spermát nem tekintik az embrió részének, és a lelket sem valamiféle különálló entitásnak. Azt állítják, hogy az embrió lélek úgy lebeg a spermában mint a „vízililiom”. Végül pedig kizárólag csak az asszony törvényes szexuális partnerét tartják a gyermek apjának. Ez a hiedelem- és magatartásrendszer az én szememben csak finom metafizikai árnyalatokban tér el az angoltól, és semmiképpen nem lehet valamiféle tudatlanságra következtetni belőle. Az a tény, hogy nagyra tartott antropológusok valamikor mégis ilyen következtetésre jutottak, inkább az antropológusokra vet furcsa fényt, s nem a bennszülöttekre.

2. Spiro (1966: 112.) ragaszkodik ahhoz a nézethez, hogy semmiféle következtetést nem vonhatunk le abból, ha a rítusok felépítése közvetlen párhuzamot mutat a társadalmi kapcsolatrendszerek strukturáltságával, hacsak nincs közvetlen bizonyíték arra, hogy a rítusok résztvevői tudatosan vagy öntudatlanul tisztában vannak a rítusok szimbolikájának jelentőségével. Spiro nem az emberek viselkedésének mintáját próbálja feltérképezni, hanem meglehetősen naiv módon a résztvevőket kérdezi meg, hogy miért csinálják azt, amit csinálnak – és „néhány antropológustól eltérően el is hiszem, amit hallok.” Ha Spiro az angol esküvői szertartások esetében is ragaszkodna ehhez a módszerhez, igencsak meglepő dolgokat hallhatna. Noha ennek a ceremóniának a felépítése rendkívül világos és jól körülírható, ezer mennyasszony közül egy sem akadna, akinek akár halvány fogalma is lenne az alapjául szolgáló struktúra egészéről.
3. Frazer (1910: I. 336.): „Közép-Ausztráliában egy férfi akkor lesz egy gyermek apja, ha a gyermek attól a nőtől született, akivel a férfi a törvény szerint együtt él, akár közönsült vele, akár nem. Az európai gondolkodásban az apa és gyermeke közötti kapcsolat fizikai jellegű, míg a közép-ausztráliai férfiak számára közösségi. Vö. Malinowski (1913: 6. fejezet); Radcliffe-Brown (1931: 42.); Ashley-Montagu (1937: 13. fejezet).
4. Lásd Ishida (1964) hatalmas távol-keleti anyagát, amelyet Hartland még nem ismert.
5. Powell a következő szavakkal számolt be kutatásairól: „Jelmondták nekem, hogy a sperma segíti a menstruációs vér megalvadását, és egyfajta »rögöt« hoz létre, amelybe a szellem-

gyermek (baloma) fejjel előre, vagy más módon befurakszik, és amely a baloma bekerülése után »éltre kel- és növekedésnek indul. Mikor felvettem a bennszülötteknek, hogy ez az elképzelés ellentmond annak, amit Malinowski hallott, vagy a szemükre vettem, hogy csupán a »misszionáriusok meséjét« szajkózzák, adatszolgáltatóim hevesen tiltakoztak, és kitartóan bizonygatták, hogy mindkét beszámoló egyaránt »igaz«, mégis »különböznek«. Malinowski »férfibeszedet« hallott, amely hivatalos helyzetekben, például a föld öröklődésének kérdésében vagy hasonló esetekben érvényes, míg az általam rögzített beszámoló »asszony- és gyerekbeszéd«, amellyel az apák vagy a nagyobb nővérek traktálják a gyerekeket, mikor azok már elég nagyok, s a gyerekes kíváncsiságon túl is feltámad bennük a szexuális érdeklődés a másik nem tagjai iránt.”

6. Nyilvánvaló tények bizonyítják, hogy ebben az esetben egymással állunk szemben. 1909-ben North-Queensland püspöke elpanaszolta Frazernek, hogy „tényként kell kezelni” a közössülés és a terhesség közötti kapcsolat felőli tudatlanságot, „mely-lyel úgy szállhatunk szembe, ha egy magasabb rendű erkölcsi-séggel ismertjük meg a bennszülötteket, mivel ezek az emberek még azután sem fogadják el a fogantatás és a gyerekszületés valódi okait, miután beengedték őket a misszionárius állomásokra.” (Frazer 1909). Későbbi munkáiban Frazer a püspöknek csupán ezt az egyetlen megállapítását idézte, de a püspök egy másik megjegyzéséből az is kitűnik, hogy egyedül a férfiak vonakodtak elfogadni az európai álláspontot: „Gyakran küldenek másállapotos lányokat is a misszióra, mi azonban soha nem rójuk fel bűnüknek terhességüket. Ezek a lányok a későbbiekben sem okoznak semmi problémát, és sok év tapasztalatából azt szűrtük le, hogy ezek a lányok nem hisznek abban, hogy... a közössülésnek nincs szerepe a terhességben.” Még ennél is megdöbbentőbb Fortune beszámolója (Fortune 1932: 239.), aki megpróbálta vitára bírni a dobuiaikat, akik elismerték az apa szerepét a terhességben, s a trobriandiakat, akik ezt tagadták. „Amint azonban a kérdésre terelődött a szó, az összes dobu-i azon nyomban hátra fordított nekem, a szoba falát kezdték bámulni, és úgy tettek, mintha nem is hallanák a beszélgetést. Később azonban, mikor egyedül maradtam, a dobuiai dühödten felelősségre vontak.” Ebből is kitetszik, hogy a vita kizárólag egy hittétel, s nem valamiféle tudományos tényt körül forgott. Az átlányegülés doktrínájáról vitatkozó teológusokat ép ésszel nem lehet azzal vádolni, hogy nincsenek tisztában a kémia alapvető tételeivel.
7. Háromkötetes művének utolsó előtti oldalán Hartland ezt írja: „Magam előtt sem tagadhatom, hogy a könyvemben felvetett témák némelyike a keresztény hitvitákra nézve is fontos következtetéseket hordoz”; Hartland azonban ennél a pontnál megálljt parancsolt eretnek gondolatmenetének. Frazer is hasonló óvatosságot tanúsít ebben a kérdésben. Könyvében (1906: 349–50.) felhívja ugyan a figyelmet néhány szerzőre, akik az Íszis és Szűz Mária-kultusz közötti hasonlóságokat vizsgálták, ő maga azonban nem fűz megjegyzéseket ehhez a kérdéshez. Műve második kötetének 1. fejezetében, amely a „Szűzen születéshez kapcsolódó történetek” címet viseli, egyáltalán nem említi a kereszténységet.
8. Az ókori világ csaknem valamennyi „anyaistennője” „szűznek” számított. Elképzelhető azonban, hogy e tény mögött bonyolult fordítási probléma húzódik. A Trobriand-szigeteken az özvegyek a gyász leteltével „házasságra alkalmas nők” lesznek. Elképzelhető tehát, hogy a „szűzi” jelző, amelyet olyan istennőkre alkalmaztak, mint például Aphrodité, nem annyira testi tulajdonságot, mint inkább szexuális elérhetőséget jelentett. Mellekesen meg kell említeni azt is, hogy Ésaías proféta (VII. 14.), akit Máté is idéz (I. 23.) az eredeti héber szöveg szerint nem szüzet, hanem lányt említ.

IRODALOM

- Ashley-Montagu, M. F.: *Coming into being among the Australian aborigines* (1937, London).
 Austin, L.: 'Procreation among the Trobriand Islanders'. *Oceania* 1934, 5. szám, 102–18.
 Diodorus, lásd Oldfather, C. H.: *Diodorus of Sicily*. (Angol fordít-

- tás, 10 kötet.) Loeb Classical Library (1932, London I. köt.: 84–7., 274–5.).
 Fortes, M.: 'The structure of unilineal descent groups'. *Am. Anthropol.*, 1953, 55. szám, 17–41.
 Fortune, R. F.: *Sorcerers of Dobu* (1932, London).

- Frazer, J. G.: 'The beginnings of religion and totemism among the Australian aborigines'. *Fortnightly Rev.*, 1905, 78. szám, 162-72., 452-66.
 Uő: *Adonis, Attis, Osiris* (1906, London).
 Uő: 'Beliefs and customs of the Australian aborigines'. *Man*, 1909, 9. szám, 145-7.
 Uő: *Totemism and exogamy*. 4 kötet (1910, London).
 Uő: *The Golden Bough*. 3. kiadás, 12 kötet (1914, London).
 Geertz, C.: *Religion as a cultural system*. M. Banton (szerk.) *Anthropological approaches to the study of religion* (Monogr. Ass. Social Anthropol. 3) (1966, London).
 Hartland, E. S.: *The Legend of Perseus*. 3 kötet (1894-6, London).
 Uő: *Primitive paternity*. 2 kötet (1909-10, London).
 Ishida, E.: 'Mother-Son deities'. *Hist. Rel.*, 1964, 4. szám, 30-68.
 Kaberry, P. M.: 'Spirit Children and spirit centres of the North Kimberley Division, West Australia'. *Oceania*, 1936, 6. szám, 392-400.
 Uő: *Aboriginal women* (1939, London).
 Leach, E. R.: 'Golden bough or golden twig?' *Daedalus*, 1961, tavasz, 371-87.
 Malinowski, B.: *The family among the Australian aborigines* (1916, London).
 Uő: *The sexual life of savages in north western Melanesia* 3., speciális előszóval ellátott kiadás (1932, London).
 McLennan, J. F.: *Primitive marriage* (1865, London).
 Meggitt, M. J.: *Desert people* (1962, Sydney).
 Pinkerton, J.: *A general collection of the best and most interesting voyages & travels in all parts of the world*. 17 kötet (1808-14, London).
 Powell, H. A.: *An analysis of present day social structure in the Trobriands* (1956, London).
 Purcell, B. H.: 'Rites and customs of Australian aborigines'. *Z. Ethnol.*, 1893, 25. szám, 286-9.
 Radcliffe-Brown, A. R.: 'The social organisation of Australian tribes'. *Oceania Monogr.* I (1931, Melbourne).
 Roheim, G.: 'Psycho-analysis of primitive cultural types'. *International Journal Of Psycho-Analysis*, 1932, 13. szám, 1-224.
 Roth, W. E.: 'Superstition, magic and medicine'. *N. Queensland Ethnogr. Bull.*, 5. szám (1903, Brisbane).
 Schmidt, W.: 'Der Konzeptionsglaube australischer Stämme'. *Intern. Arch. Ethnogr.*, 1952, 46. szám, 36-81.
 Spencer, B. és Gillen, F. J.: *The native tribes of Central Australia* (1899, London).
 Spiro, M. E.: *Religion: problems of definition and explanation*. M. Banton (szerk.) *Anthropological approaches to the study of religion* (Monogr. Ass. Social Anthropol. 3) (1966, London).
 Stanner, W. E. H.: 'The Daily River tribes: the theory of sex'. *Oceania*, 1933, 4. szám, 26-8.
 Strehlow, C.: *Die Aranda und Loritja Stämme in Zentral-Australien* (1907-21, Frankfurt).
 Thompson, D. F.: 'The hero cult, initiation and totemism on Cape York: the knowledge of physical paternity'. *J. R. Anthropol. Inst.*, 63. szám, 505-10.
 Warner, W. L.: *A black civilisation* (1937, New York).

A szavak és a dolgok

MICHEL FOUCAULT

Ekönyv születési helye Borges egyik szövege. Abból a nevetésből született, amely e szöveg olvasása közben hangzik fel, és teljesen szétzilálja a mi modern és európai gondolkodásmódunkat, összekuszál minden rendezett felszínt, síkot és szintet, amelyeknek köszönhetően kiigazodunk a lények bonyolult világában, gyökeresen elbizonytalanítva és megrendítve az Azonoson és a Másón alapuló évezredek gyakorlatunkat. E szöveg bizonyos „kínai enciklopédiát” idéz, amely az állatokat a következőképpen osztályozza: „a) a Császár birtokát képezők; b) a bebalzsamozottak; c) a megszelídítettek; d) szopómalacok; e) szirének; f) mesebeliek; g) a szabadban futkározó kutyák; h) az ezen osztályozásban foglalt állatok; i) amelyek rohangálnak, mintha csak megvesztek volna; j) a megszámlálhatatlanok; k) amelyeket roppant finom teveszőr ecsettel festettek; l) stb.; m) amelyek eltörték a korsót; n) amelyek távolról legyeknek látszanak.” E csodálatos taxonómiában pontosan egy más fajta gondolkodás exotikus bája ragad meg minket, az a tény, hogy e tanmesét olvasva tulajdon gondolkodásunk határain járunk, vagyis számunkra mindezt teljességgel lehetetlen elgondolni.

Mit lehetetlen elgondolni, és miféle lehetetlenségről van szó? A fenti felosztás minden egyes szakaszának megadható a pontos értelme és tartalma; néhány szakaszban fantasztikus lények kapnak helyet – mesebeli állatok vagy szirének. Ám a kínai enciklopédia pontosan oly módon szigeteli el elfertőződésük lehetőségét, hogy külön helyet biztosít nekik; nagy gonddal különbözteti meg a valódi állatokat (amelyek rohangálnak, mintha csak megvesztek volna, és amelyek eltörték a korsót) a képzeletbeliektől. Ez a felosztás számúzi a veszedelmes keverékeket, az emblémák és mesék az őket megillető rangos helyre kerülnek; nem léteznek itt tüskés szárnyú, síkamlós bőrű, felfoghatatlan kétéltűek, nincsenek lángokádó, változó formájú, démoni arcok. A szörnyszülött jelleg nem változtat meg valóságos testet, nem módosítja semmiben a képzelet állatsereglését, és nem rejtezködik semminemű különleges hatalom mélységében. E szörnyszülött jelleg még csak nem is lenne jelen ebben az osztályozásban, ha nem siklana bele minden üres térbe, amely a lényeket elválasztja egymástól. Nem a „mesebeli” állatok lehetetlenek, mivel ezeket mesebelinek is adja meg a felosztás, hanem az a kis távolság, amely a szabadon fut-

kározó kutyákat elválasztja azoktól, amelyek távolról legyeknek látszanak. Ami minden képeletet, minden lehetséges gondolkodást megsért, az nem egyéb, mint az ábécé sorrend (a, b, c, d), amely mindezeket a kategóriákat egymáshoz kapcsolja.

És még csak nem is a szokatlan találkozások különlegességéről van szó. Nagyon jól tudjuk, hogy van valami zavaró a szélsőségek közelségében, vagyis az egymással össze nem függő dolgok hirtelen közelítésében: csak e dolgokat egymáshoz érintő felsorolásnak van valami varázserejű hatalma: „Már nem üres a gyomrom, szólt Eusthenes. Mert ma a nyálamban már a következők vannak: *Aspics, Amphibenes, Anerudutes, Abedessimons, Airthraz, Ammobates, Apinaos, Alatrabans, Aractes, Asterions, Alcharates, Arges, Araines, Ascalabes, Attelabes, Ascalabotes, Aemorroides...* (François Rabelais: *Gargantua et Pantagruel*, II. Vol. pp. 181. viertes Buch, 64. Kapitel. – E forrást nem a francia kiadás közli, hanem a német. Ezért a német kiadás forrását jelölöm – a ford.) Ám mindezek a rothadásban nyüzsgő férgek, csakúgy, mint az őket megnevező szótagok, Eusthenes nyálában vannak: ott van a közös helyük, amint az esernyőnek meg a varrógépnek a műtőasztalon. Találkozásuk csak azért tűnik fokozott mértékben különösnek, mert az és szócska biztosítja egymás mellé helyezésük lehetőségét. Persze meglehetősen valószínűtlen, hogy a puhatestűek, a pókok és az amőbák valaha is összekeveredjenek Eusthenes nyálában, ám végül is ebben a mohó, falánk szájban jól megférnek egymással, megtalálva közös létük helyét.

Borges felsorolásának szörnyszülöttsége abban áll, hogy a találkozások közös tere semmisült meg. Nem a dolgok szomszédsága lehetetlen, hanem az a hely, ahol szomszédok lehetnének. A következő állatok: „i) amelyek rohangálnak, mintha csak megvesztek volna, j) a megszámlálhatatlanok, h) amelyeket nagyon finom, teveszőr ecsettel festettek”, hol is találkoznának másutt, mint az anyagtalan hangban, amely felsorolja őket, és a hangot rögzítő papíron? Hol is kerülhetnének egymás mellé, ha nem a nyelv ártatlan világában? De a nyelv őket felsorolva mindig csak elgondolhatatlan teret nyit. Az „ezen osztályozásban foglalt állatok” központi kategóriája egyértelműen mutatja – a közismert paradoxonokra hivatkozva –, hogy sohasem tudjuk teljes egyértelműséggel meghatározni a tartalomnak és a for-

A fordítás Michel Foucault *Les mots et les choses* című kötetének (Gallimard, 1966) Előszavából (Préface, pp. 7–16.) készült.

mának azt az állandó kapcsolatát, amely e csoportokat és a közöttük lévő összefüggést egyidejűleg írja le: ha kivétel nélkül valamennyi állat e felosztás egy-egy szakaszában foglal helyet, akkor az összes többi nem tartozik ide? De hát akkor ez utóbbiak hová sorolhatók? A felsorolás abszurd romjai lehetnének teszik a teret, ahol a felsorolt dolgokat fel lehetne osztani. Borges egyetlen alakzattal sem gazdagítja a lehetetlen térképét. Sehöl sem villantja föl a költői találkozás villámát. Csupán a legcsendesebb, ám legmakacsabb szükségszerűséget játssza ki: a néma talajt húzza ki a lények alól, amelyen egymás mellé állhatnak. Ez az eltüntetés álcázott, vagyis már szinte nevelésesen mutat rá ábécénk sorozata, amely állítólag a kínai enciklopédia felsorolásának (egyetlen látható) vezérfonala... Röviden szólva: pontosan azt a híres-nevezetes „műtőasztalt” vették el. És hogy igazat adjak Rousselnek, amivel tartozom neki, hangsúlyozom, hogy az „asztal” szót itt két értelemben használom: először is nikkelezett, gumírozott, fehér takaróval borított asztalról van szó, amely csillog-villog az árnyékokat faló üvegfényben, amelyen egyetlen pillanatra, vagy tán örökre az esernyő találkozhat a varrógéppel; másodsor pedig tábláról, amely lehetővé teszi a gondolkodásnak a lények rendezését, osztályokba tagolását, név szerinti csoportosítását, amelynek révén meghatározható hasonlóságuk és különbözőségük – ez az a hely, ahol emberemlékezet óta a nyelv megütözik a térrel.

Borges e szövegén sokáig nevettem, bár egyáltalán nem józűen, és csak nehezen sikerült úrrá lennem a nevetést követő kellemetlen közérzeten. Talán azért, mert e nevetés nyomán megszületett bennem a gyanú, hogy rosszabb rendezetlenség is létezik az össze nem illő elemek egymás mellé helyezésének rendezetlenségénél. Ez pedig nem egyéb, mint az a rendezetlenség, amely a sokféleség törvény és geometria nélküli dimenziójában csillantja meg a nagyszámú, lehetséges rendek töredékeit. A „sokféleség” szót pedig sajátos etimológiája szerint kell érteni: a dolgok itt olyan sokféle szinten és síkban helyezkednek el, hogy lehetetlen számukra közös teret találni, nem lehet őket egymás alatt egy közös helyen meghatározni. Az utópiák vígasztalóak: mivel nincs valóságos helyük, mesés és egységes térben szóródnak szét: birodalmukban széles sugárukat nyitnak, pompás kertekkel, nem barátságatlan vidékek ezek, még akkor sem, ha rémálmon át vezet hozzájuk az út. A heterotópiák minden bizonytalansággal együtt nyugtalanítanak, mivel titkon aláaknázzák a nyelvet, mert meggátolják az elnevezését, mert szétzúzzák vagy összekeverik a közneveket, mivel már előre lerombolják a „szintaxist”, és nemcsak a mondatokat építő szintaxist, hanem a szavakat és dolgokat (egymás mellett és egymással szemben) „összetartó”, kevésbé látható szintaxist ugyancsak. Az utópiák azért teszik lehetővé a meséket és a diskurzusokat, mert egyenes ágon származnak a nyelvből, a *fabula* alapvető dimenziójában. A heterotópiák viszont (amelyek roppant gyakoriak Borgesnél) kiszárítják a témát, önmagukhoz láncolják a szavakat, meggátolva mindennemű nyelvtan lehetőségét. Felbomlasztják a mítoszokat, és terméketlenné teszik a mondatok líráját.

Előfordul, hogy egyes afáziás betegeknek nem sikerül összefüggő módon rendezni a színes posztóköcsöket, ame-

lyeket eléjük tesznek az asztalra. Mintha ez a szabályos négyzet nem lehetne az az egyszerű és semleges tér, ahol a dolgok megmutatják azonosságait és különbségeit folytonos rendjét, valamint megnevezésük szemantikai mezéjét. Az afáziások ebben az egynemű térben, ahol a dolgok normális módon oszthatók fel, és nevezhetők meg, zsúfolat és töredékes apró csoportokat raknak össze a kockákból, amelyekben névtelen hasonlóságok tapasztalják össze a dolgokat összefüggéstelen kis szigetekké. Egyik sarokban gyűjtik össze a legvilágosabb kockákat, a másikban a vöröseket, másutt a legbolyhosabbakat, megint csak másutt a leghosszabbakat, vagy a lilásakat, esetleg az összecsomózottakat. Ám e csoportok éppen hogy csak kialakultak, máris fölbomlanak, mert az őket összetartó azonosság síkja bármilyen szűk is, ahhoz mégis tágas, hogy instabil ne legyen. És a beteg a végtelenségig csoportosít és szétválaszt, halmozza a különféle hasonlóságokat, szétrombolja a legnyilvánvalóbbakat, szétszórja az azonosságokat, egymás alatt csoportosítja a különbözőségeket, lázasan dolgozik minduntalan újrakezdve a munkát, egyre nyugtalanabb lesz, és végül elérkezik a szorongáshoz.

A Borges szövege olvastán fölhangzó kínos nevetés kétségkívül rokon az afáziások, a beszédképtelenek szorongó közérzetével: mindkét esetben a hely és a név „közössége” veszett el. Atopia = afázia. Pedig Borges szövege más irányba tart. Borges e torz osztályozásnak, amelyet lehetetlen átgondolni, ezen összefüggő tér nélküli táblázatnak pontosan azon a területen ad hazát, amely területnek már a neve is számos utópiát idéz fel Nyugaton. Álmunkban Kína vajon nem pontosan a tér kitüntetett helye-e? Képzletvilágunkban a kínai kultúra a legapórolékosabb, a legelemben hierarchizált, a legkevésbé érzékeny az idő múlására, a legerősebben függ össze a kiterjedés kibontakoztatásával. Ugy gondolunk a kínai kultúrára, mint nagy falak és töltések civilizációjára a változatlan arcú ég alatt. Úgy látjuk, hogy e kultúra kiterjedt és megdermedt egy falakkal határolt földrészt teljes felszínén. Még frászmódja sem vízszintes vonalban adja vissza a gyorsan tovatűnő hangot. Hanem oszlopokban emeli föl a mozdulatlan képet, és maguk a dolgok is fölismertethetők benne. Ekképp tehát Borges kínai enciklopédiája és az általa bemutatott taxonómia tér nélküli gondolkodáshoz vezet, valamint „hajléktalan” szavakhoz és kategóriákhoz, amelyek azonban szabályos tér alapján nyugszanak, és tele vannak bonyolult alakzatokkal, egymást keresztező utakkal, különös helyekkel, titkos átjárókkal, és előre nem látható kapcsolatokkal. Ezek szerint tehát Földünk túloldalán olyan kultúra uralkodik, amely teljességgel a kiterjedésnek van alárendelve, ám a lények sokaságát egyáltalán nem azokban a terekben osztályozza, amelyekben a mi számunkra lehetséges a megnevezés, a beszéd és a gondolkodás.

Amikor osztályozó rendszert állítunk fel, amikor azt mondjuk, hogy a macska és a kutya kevésbé hasonlít egymásra, mint két agár, még abban az esetben is, ha mindkettő meg van szelídítve, és be van balzsamozva, még abban az esetben is, ha mindkettő úgy rohagál, mintha csak megveszett volna, még abban az esetben is, ha az imént törték össze a korsót, akkor vajon minek az alapján végezzük el az összehasonlítást műveletét teljes biztonsággal?

Milyen „táblázat” alapján, milyen azonosságok, hason-

lóságok és analógiák terében szoktunk felosztani annyi különböző és hasonló dolgot? Milyen az a koherencia, amelyen mindjárt látni, hogy nem határozza meg a priori és szükségszerű láncolat, és nem is közvetlenül érzékelhető tartalmak hozzák létre? Mert nem a következtetések összekapcsolásáról van szó, hanem konkrét tartalmak egymáshoz való közelítéséről, elszigeteléséről, elemzéséről, tagolásáról és rendszerezéséről. Semmi sem bizonytalanabb, semmi sem empirikusabb (legalábbis látszólag), mint egyfajta rend megállapítása a dolgok között, semmi sem igényel élesebb szemet, pontosabb és kifinomultabb nyelvhasználatot; semmi sem követeli makacsabban, hogy hagyatkozzunk a tulajdonságok és formák burjánzására. Pedig a gyakorlatlan tekintet ugyancsak képes egymáshoz közelíteni bizonyos hasonló alakzatokat, másokat pedig megkülönböztetni egymástól, ilyen vagy olyan különbségek alapján: valójában még a legnaivabb tapasztalás számára sincs semmiféle olyan hasonlóság, semminemű különbségtétel, amely nem egy előzetes kritérium alkalmazásának pontos műveletéből adódna. „Elemek rendszere” – vagyis bizonyos szegmentumok meghatározása, amelyeken a hasonlóságok és különbségek megjelenhetnek, variációtípusok, amelyeknek szegmentumai megjelölhetők, végül pedig a küszöb, amely fölött különbség van, alatta pedig hasonlóság – nélkülözhetetlen akár a legegyszerűbb rend megalapozásánál is. A rend egyrészt magukban a dolgokban adódik belső törvényekként, titkos hálózatként, amelynek különféle pontjairól a dolgok mintegy nézik egymást, másrészt pedig a rend csak bizonyos tekintet, figyelem, nyelv

keretében létezik, és csupán e keret üres kockáiban nyilvánul meg már jelenvaló mélységként, csöndben várva ki jelentése pillanatát.

Valamely kultúra alapvető kódjai – amelyek meghatározzák nyelvét, észlelési sémáit, csereviszonyait, technikáit, értékeit, gyakorlatának hierarchiáját – már eleve rögzítik minden ember számára mindazon empirikus rendeket, amelyekkel dolga lesz, és amelyekben élnie kell. A gondolkodás másik végpontján a tudományos elméletek és a filozófiai interpretációk magyarázzák, miért létezik egyáltalán rend, milyen általános törvénynek engedelmeskedik, milyen elv alapján működik, és miért éppen ez a rend uralkodik, miért nem valamely más. Ám e két egymástól nagyon távoli terület között van egy nem kevésbé alapvető, elsősorban közvetítő szereppel rendelkező térség, amely zavaros, homályos, és nehezen elemezhető. Egy kultúra e térségben mozdítja el alig észrevehetően az elsődleges kódjai által előírt empirikus rendjeit, létrehozva a köztük lévő elsődleges távolságot, megszüntetve e rendek kezdeti átlátszóságát. E ponton a kultúra már nem engedi passzívan, hogy átjárják e rendek, megszabadul közvetlen és láthatatlan hatalmuktól, mégpedig olyan mértékben, hogy megállapítható: nem ezek az egyedül lehetséges és talán nem is a legjobb rendek. Eképp a kultúra azzal a rideg ténnyel találja itt szemben magát, hogy spontán rendjei alatt vannak önmagukban

Ö V A L A T T

A hiszékeny Gáspár

SIPULUSZ

Higgyétek el, hogy a hiszékenység nem egyenlő a butasággal. Sok zseniális embert ösmertem, aki borzasztó hiszékeny volt, és sok ostoba embert, aki abszolút nem volt hiszékeny.

Az én Gáspár barátom hiszékenysége azonban már a nagyszabású, a klasszikus korlátoltság határait érintette. Örök kár, hogy Molière nem ismerte. Ha megírta volna valami vígjátékban, még több jogcíme volna a halhatatlanságra, mint így.

A mi kisvárosi társaságunkban legendászerű dolgokat csináltak vele. Az a kis meleg világ, mely állott a kaszinóból, a patikából, a szolgabírói hivatalból és a sörházból (mert nálunk ezeken a helyeken zajlik a közélet), éveken keresztül elmulatott rajta, s ha mi a hivatalos kötelességeinket olyan komolyan csináltuk volna, mint a bolondságainkat, valamennyien sokkal előbbre volnánk, mint így.

Az is jó eset volt, mikor a doktorunkat agyonlőtte. A doktor ugyanis nátha ellen olyan orvosságot írt neki, amitől két napig prüszögött, mire ő az orvost egy négy lábú állathoz hasonlította, melynek szarva van.

Az orvos azonnal provokáltatta, és Gázsit hozzám jött tanácsért, hogy mit csináljon.

– Barátom, a dolog súlyos. Mert ha a doktor nem marha, súlyos sértést követett el. Ha pedig marha, akkor hivatalos tit-

kot árultál el, melynek megőrzését pedig az orvos esküvel fogadta meg. Itt verekedni kell.

– Nem kérhetek bocsánatot?

– Úriemberek nem szoktak egymástól bocsánatot kérni.

– Nem lehetne valakit helyettesítésre fölkeríteni?

– Ezt már inkább. De kit gondolsz?

– Talán valamelyik írnökod volna szíves?

– Nem lehet. Az egyik öreg szüleit tartja el, a másik katona, s ha agyonlőnék, neked kellene helyette szolgálni. Hanem tudod mit?

– Mit?

– Eredj a plébános úr káplánjához, az regementpáter, vagyis katona. Vasárnap mindig katonasípkában megy a templomba.

– Kitűnő gondolat.

Azonnal a káplánhoz sietett. Társaságunk olyan jól volt dresszfrozva, hogy mindenki azonnal folytatni tudta a tréfát, anélkül, hogy összebeszélünk volna.

A káplán azonnal költséget kért, hogy a püspöknek és a hadtestparancsnokságnak diszpenzációért táviratozzon.

A pénzen az este nagy murit csaptunk a kaszinóban. Másnap persze szomorúan jelentettük Gázsinak, hogy se a püspök, se a tábornok nem adta meg a diszpenzációt, és így neki kell megverekezni.

Hideg őszi reggel kivittük őket a határba, s Gázsit ingre vettkeztettük, mondván, hogy a sértő félnek így kell kiállnia.

Miközben ő ott didergett, én összes barátai nevében búcsúbeszédet intéztem hozzá, fölkerévén őt, hogy korán elhunyt anyósomnak adja át üzenetemet.

– Csak bízd a doktorra – felelt mérgesen.

rendezhető dolgok, amelyek egyfajta néma rendhez tartoznak, vagyis, röviden szólva, van bizonyos rend. Mintha a kultúra nyelvészeti, észlelési, gyakorlati kezdetei egy réstől megszabadulva, másodlagos rostélyt illesztene az említett elsőkre, amely semlegesíti és mintegy megkettőzve megjeleníti, ugyanakkor ki is zárja őket, és e ponton találja szemben magát a kultúra a rend pusztaságával. E rend nevében bírálják, és helyezik hatályaon kívül bizonyos mértékben a nyelvet, az észlelést és a gyakorlat kódjait. E pozitív talajnak tartott rend alapján épülnek fel a dolgok rendezésének általános elméletei, és e rendezéshez szükséges interpretációk itt látnak napvilágot. Ekképp a már kódolt tekintet és az elmélkedő tudat között létezik egy közbeeső terület, amely a rend pusztaságát megszüli: kultúrák és korszakok szerint itt jelenik meg a rend, folytonosan és tagoltan vagy darabosan és összefüggéstelenül, a térhez kapcsolva vagy pillanatonként megalkotva a múlt idő kényszere által, akár egy változókat bemutató táblázaton, vagy egymáshoz egyre jobban közelítő, esetleg egymást tükröző különbségekből, hasonlóságokból felépített koherenciák rendezésében. Ekképp e „közbeeső” területet tekinthetjük a legalapvetőbbnek, amennyiben a rend létének módozatait hozza napvilágra: a rend ezen élménye régebbi a szavaknál, az észleleteknél és a gesztusoknál, amelyeknek állítólag az a feladatuk, hogy pontosan vagy szerencsésen lefordítsák (a rend élménye a maga elsődlegességében ezért játszik mindig kritikai szerepet); e rend mindig szilárdabb, archaikusabb, megbízhatóbb és „igazabb” azoknál az elméleteknél, amelyek explicit formát, filozó-

fiai alapot, kimerítő meghatározást akarnak adni neki. Tehát minden kultúrában a rend és létmódjainak csupasz élménye foglal helyet az úgynevezett vezérlőkódok és a rendről való gondolkodás között.

Ekönyvben ezt az élményt fogjuk elemezni. Kimutatjuk, hogy a XVI. század óta hogyan alakult a mi kultúránkban: hogyan juttatta kifejezésre a kultúránk, hogy létezik bizonyos rend az idők során beszélt nyelvben, a természeti lények észlelésében és csoportosításában, a csere gyakorlatában, és a csere e rendalakzatoknak köszönheti törvényeit, az élőlények akadályozásuk szabályszerűségét, a szavak pedig összekapcsolásuk szabályait és ábrázoló értékét. Milyen rendalakzatokat ismertek föl, tételeztek és kapcsoltak össze a térrel és az idővel az ismeretek pozitív talapzatát megalkotandó, oly módon, hogy ezek a nyelvtenban és a filológiában, a természetben és a biológiában, a javak tanulmányozásában és a politikai gazdaságtanban bontakoztak ki? Az ilyen elemzés, amint látjuk, nem függ az eszmetörténettől vagy a tudománytörténettől: inkább azt igyekszik kideríteni, hogy egyáltalán milyen alapon léteztek ismeretek és elméletek; a rend milyen terében jött létre a tudás; milyen történeti a priori alapján és az eszmék pozitivitásának milyen elemében jöhettek létre a tudományok, jelenhettek meg a filozófiai gondolkodás tárgyát képező tapasztalatok, a formálódó racionalitások, hogy netán hamarosan el

A doktor lőtt, nem talált. Gáspár lőtt, s a doktor úgy zuhant le, mint egy darab fa. Gáspár csakúgy ingujjban a kocsi közé rohant, fölpattant a magáéra, s a városba, a sógorához menekült.

Főlölesleges megjegyznem, hogy a pisztolyokban nem volt golyó, s mi vígan kocogtunk Gáspár után a városba. Amint a sógor házához közeledtünk (tudtuk, hogy máshová nem mehetett), a doktor végigfeküdt a kocsin. A ház előtt megálltunk, négy ember levette a doktort, és vállon vitte be.

A boldogtalan Gáspár a hátsó kapun át elmenekült a szőlők közé. Három nap múlva tudtuk csak előcsalni, azzal, hogy a doktor kigyógyult súlyos sebéből.

Az a különös a dologban, hogy az asszonyoknak nem hitt semmit. Nem is házasodott meg, s így az élet legnagyobb boldogságában és legnagyobb boldogtalanságában sose volt része.

Klikkek alkonya

Vádoljanak bár kozmopolitizmussal, én fővárosunk minden kerületét egyformán szeretem, s mindegyikben otthon érzem magamat. És a körülmények csodálatos játékánál fogva, minden kerület a magáénak tart, hisz és vall. Az első kerületben van a lakásom, a második kerületben lakik hasonnevű nagybátyám, a harmadikba fürödni járok az iszapba, a negyedikben mulatni szoktam, az ötödikbe templomba járok, a hatodikban szónok-

lok, a hetedikben a korrupció ellen küzdök, a nyolcadikban üzletem van, a kilencedikben kaláberezek minden délután. Annyiszor megfordulok mindenütt, hogy a pártgyűléseken, a Kelenföldtől Újpestig, mint kerületünk kiváló polgárát szoktak emlegetni.

E körülménynek köszönhetem azt, hogy reggelként garmadával érkeznek a levelek részint a lakásomra, részint a boltomba. Elv- és polgártársnak szólítanak. Főhímnak, hogy küzdjek a klikk-uralom ellen, s kérve kérnek, hogy fővárosunk legszenvedőbb érdekeit ne engedjem a demagógia kezébe jutni. Vagyok demokrata, polgári, szabad-polgári és rab-polgári párt. Vagyok egyesült, és görög nem egyesült belvárosi párt. Régi polgári, új polgári, legújabb polgári és visszavonhatatlanul legeslegújabb polgári párt. Alelnök vagyok az első kerületben, másnap megtudom, hogy alelnökségem csak a polgárság megtántorítására szánt ármány, mert én bizottsági jegyző vagyok a másik pártban. Rólam, ellenem és mellettem nyilatkozatok látnak napvilágot. Óles plakátokon vagy árulónak, vagy mocsoktalan hazafinak jelentenek ki. Ma úgy tüntetnek föl, hogy a közállapotokkal elégedetlen jellem vagyok, holnap meg azt írják vagy szónokolják rólam, hogy a rendszer egyik kiváló oszlopa vagyok, aki mosolygva olvasom az ellenzék híreszteléseit.

Mikor a mosolygó oszlop címet, jelleg és illetmények nélkül, megkaptam, elhatároztam, hogy elhatározom magamat valamire.

Pártot és kerületet választok, ezt nyilvánosan kijelentem, s akkor vége lesz ennek a huzavonának.

Meg kell előbb mondanom, hogy mivel kereskedem.

Én, kérem, cipőfelsőrészeket bocsátottam forgalomba. Hazafiatlan, de jövedelmező foglalkozás, és semmi fejtöréssel nem

is tűnjének. Tehát nem arról lesz szó, hogy az ismereteket egy objektívitás felé haladva írjuk le, amelyben végre mai tudományunk ismerhető fel; inkább az ismeretelméleti mezőre szándékozunk fényt deríteni, az *episztémére* (ismeret), ahol a minden racionális értékükre vagy objektív formáikra utaló kritériumon kívül vizsgált ismeretek megte-remtik pozitívításukat, rámutatva tulajdon történetükre, amely nem a fokozódó tökéletesedés története, hanem inkább a lehetőség feltételei. A következő elbeszélés során a tudás terében azon alakzatok jelennek meg, amelyek az empirikus megismerés különböző formáinak adtak életet. Inkább „archeológiáról” van szó, mint valamely hagyományos értelemben felfogott történetről.

Ez az archeológiai vizsgálódás két nagy megszakítottságot mutatott ki a nyugati kultúra episztéméjében [itt ~ megismerésében – *a ford.*]: e megszakítottság először a klasszikus kor elején (a XVII. század közepe táján) állt be, másodsor pedig a XIX. század elején, amikor modern korunk elkezdődött. A rendnek, amely alapján ma gondolkodunk, nem ugyanaz a létmódja, mint a klasszikus kor rendjének. Hiába érzékeljük az európai ráció majdnem szakadatlan mozgását a reneszánsztól napjainkig, hiába gondoljuk, hogy Linné osztályozása, többé-kevésbé kijavítva, bizonyos mértékig érvényes még ma is, hogy a Condillac-féle értékelmélet a XIX. századi marginalizmusban ismét jelentkezik, hogy Keynes nagyon helyesen érezte meg saját elemzéseinek hasonlóságát Cantillon elemzéseivel, hogy a *Rendszeres Nyelvtan* témája (ahogy a Port-Royal szerzőinél vagy Bauzée-nél találkoztunk vele) nincs is túl messze a mai nyelvészettől, – mindez a kvázi-folytonosság

az eszmék és témák szintjén felszínre jelenség csupán; archeológiai szinten pedig azt látjuk, hogy a pozitívításuk rendszere határozottan megváltozott a XVIII. és XIX. század fordulóján. Nem mintha a gondolkodás fejlődött volna, hanem inkább a dolgok létmódja és az őket felosztó és a tudásnak felkínáló rend változott meg gyökeresen. Ha Tournefort, Linné és Buffon természettanának önmagán kívül máshoz is van köze, akkor az semmiképpen sem a biológia, Cuvier összehasonlító anatómiája, vagy Darwin evolucionizmusa, hanem Bauzée rendszeres nyelvtana, és a pénzügyek elemzése ahogy Law-nál, Véron de Fort-bonnais-nál vagy Turgot-nál találkozhatunk vele. Az ismeretek talán keletkeznek, a gondolatok átalakulnak, és hatnak egymásra (de hogyan? – a történészek mostanáig nem válaszoltak erre a kérdésre). Valami mindenestre bizonyos: az archeológia a tudás általános tere, alakzatai és a dolgok megmutatózó létmódja felé fordulva meghatározza az egyidejű rendszereket, valamint egy új pozitívítás küszöbének körülírásához szükséges és elégséges változások sorozatát.

Az elemzés így tudta kimutatni azt a koherenciát, amely az egész klasszikus korban létezett a képzet elmélete és a nyelv, általános alapként a természetes rendek, a javak és az érték elméletei között. A XIX. századtól pontosan ez a konfiguráció változik meg teljes egészében; a képzet elméletének felosztása eltűnik minden lehetséges rendből; eltűnik a nyelv mint a dolgok

jár. A cipőfelsőrészeket ugyanis készen kaptam Bécsből, s drágábban adtam el. Vagyis – mint a legtöbb magyar kereskedő – csak a külföldi áruk közvetítésére szorítkoztam. Ebből is lehet idővel egy szerény kis háromemeletes házacskát építeni. Csak-hogy a bécsiek ugyanazon idő alatt három-négy ilyen házacskát építettek. De hát mit tegyek? Én nem fektethetem új alapokra a magyar kereskedelmet.

Micsoda párt felel meg legjobban egy cipőfelsőrész-kereskedőnek?

Ha cipőfelsőrész-kereskedő volnék, habozás nélkül a szocialistákhoz csatlakoznám. Ezek folyton körmenetet rendeznek, tüntetnek, népgyűléseket tartanak, vagyis legtöbb cipőt koptatnak.

Így az egyesült kisiparosok pártjához csatlakoztam, amelynek jelszava ez volt: Szabad egyház a szabad államban. Amihez a kisiparosnak semmi köze, de az mindegy.

Másnap közzéttem egy ilyen értelmű csatlakozási nyilatkozatot, s boldogan, nyugodtan álomra hajtottam fejemet.

A nyilatkozatok áradata volt rá a felelet.

Apokrifnak mondták az én nyilatkozatomat. Mindegyik párt a másik részéről elkövetett gazságnak nevezte, mely rít visszaélés egy tisztos polgár becsületes nevével. Újabb nyilatkozatra hívtak fel, s én csakugyan megváltoztattam elvemet, és ahhoz a párthoz csatlakoztam, mely fennem lobogtatta a cipőfelsőrészek fölvirágzásának zászlaját.

Az egyesült kisiparosok erre egy főmedvényt tettek közzé ellenem, mely a fekete reakció lovagjának, álarcos jesusitának, sőt renegátnak nevezett.

Nem tehettem egyebet, hisz már nyakig ültem a közpályá-

ban, sörös poharat vágtam az egyesült kisiparosok végrehajtó bizottságának elnökéhez.

A kocsmából kidobtak, s ezúttal éreztem először, hogy a cipő alsó részének is lehet némi hasznát venni.

Kidobtak, de pártom, a kis-zuglói nem egyesült polgári párt, mely ez esemény alkalmából egyesült az egyesült polgári párttal, megválasztott a tettelességi albizottság elnökének.

Ekkorra a pártélet már annyira elharapódzott a fővárosban, hogy csődület támadt, ha egy olyan polgár ment végig az utcán, aki semmiféle párthoz nem tartozott.

De ez nem sokáig tartott, mert leleményes emberek megalakították a semmiféle párthoz nem tartozó emberek pártját.

Utána a semmiféle párthoz nem tartozó emberek polgári pártját.

Majd a semmiféle párthoz nem tartozó emberek szabad polgári pártját.

Csakhamar aztán a semmiféle párthoz nem tartozó emberek egyesült belvárosi pártját.

Szóval minden embernek megvolt a maga pártja. Ha valaki a villamosra fölült, ahol már többen voltak, azonnal megnyitotta az ülést, elnököt, alelnököt választottak, s akadálytalanul folyt a pártszervezkedés.

Négyen leültek a kávéházban tarokkozni, és nem tudták elkezdeni. A belső ösztön, a levegő, a városi hangulat arra hajtotta őket, hogy párttá szervezkedjenek.

Minden megszünt a városban. Az emberek elnök úrnak szólították egymást, vagy verekedtek.

Vajúdnak a hegyek. Nagy átalakulás ez uraim. A klikkek átalakulnak – újabb klikkekké.

spontán táblázata és elsődleges felosztása, mint a képzet és a lények közötti első számú közvetítő; a dolgokat mélyreható történetiség járja át, és elszigetelve őket a sajátos koherenciájukban határozza meg, rendalakzatokat kényszerít rájuk, amelyek az idő folytonosságából következnek.

A csere és a pénzügyek elemzése átadja helyét a termelés tanulmányozásának, az élő szervezet megfigyelése kerekedik felül a taxonómiai tulajdonságok kutatásával szemben. Elsősorban pedig a nyelv veszíti el vezető szerepét, egy jól ismert múlttal rendelkező koherens történeti alakzatként. Amint a dolgok egyre jobban bezárkóznak önmagukba, maguk mögött hagyva az ábrázolás terét, és érthetőségük elvét saját folyamatukon kéri számon csupán, az ember első ízben jut el a nyugati tudás mezejére. Különös módon az ember – akinek megismerésére a maiak szerint már Szókratész óta a legintenzívebben törekednek – minden bizonnyal nem egyéb szakadásnál a dolgok rendjében, olyan alakzat, amelyet a tudásban újonnan elfoglalt helyzete vázolt fel. Innen származik az új humanizmus minden kimérijája, az emberen való félig pozitív, félig filozófiai, általánosan kiterjesztett antropológiai gondolkodás eszköze. Komoly vigaszul, nagy megkönnyebbülésül szolgál viszont a gondolat, hogy az embert csak nemrégiben találták föl, e fogalom még kétszáz éves sincs, egyszerű redő csupán a tudásunkban, amely azonnal el is tűnik majd, mielőtt e tudás megtalálta új formáját.

Látjuk, hogy e kutatás kissé visszhang gyanánt felel az őrület története témája megírására a klasszikus korban, időben ugyanarról a tagolódásról van szó, mert ez is a reneszánsz végétől indul el, a XIX. század fordulóján találva meg modernségünk küszöbét, ahonnan mindmáig nem mozdultunk el. Míg az őrület történetében azt a módot vettük szemügyre, ahogy egy kultúra egy határozott és általános formában csoportosítja mindazt a különbséget, amely határolja őt, itt azt a módot vizsgáljuk meg, ahogy a dolgok egymáshoz való közelségét érzé-

keli, amint a dolgok rokonságának és rendjének táblázatát megszerkeszti, amelynek alapján áttekinthetők. Vagyis a hasonlóság történetéről van szó: a klasszikus gondolkodás milyen feltételek mellett elmélkedik a dolgok közötti hasonlósági és egyenértékűségi kapcsolatokról, amelyek meg-alapozzák és igazolják a szavakat, az osztályzásokat és a cseréket. Milyen történeti a priori alapján volt lehetséges a különféle azonosságok nagy táblázatának meghatározása a különbségek zűrzavaros, bizonytalan, arc nélküli és szinte közönyös hátterén? Az őrület története tehát a Más története volna, vagyis annak a története, ami egy kultúra szempontjából belső, egyszersmind idegen, tehát üldözendő (a belső veszély elűzése céljából), ám el van zárva (a másság csökkentése érdekében); a dolgok rendjének története viszont az Azonos története – vagyis mindannak a története, ami egy kultúrában szétszórt, ám egyszersmind összetartozik, tehát megkülönböztető jegyekkel kell ellátni, és azonosságait össze kell gyűjteni.

És ha meggondoljuk, hogy a betegség rendezetlenség és veszedelmes másság az emberi testben, sőt magában az életben, ám ugyanakkor szabályszerűségeivel rendelkező természeti jelenség, amelynek megvannak a maga hasonlósági és típusai – akkor mindjárt látjuk, mi lehet a helye az orvosi tekintet archeológiájának. A Más tapasztalásának határától az orvosi tudást alkotó formáig, és ezektől a dolgok rendjéig és az Azonos gondolatáig az archeológiai elemzésnek felkínálkozik az egész klasszikus tudás, vagy inkább az a küszöb, amely elválaszt minket a klasszikus gondolkodástól, és a modernitásunkat jelenti. Első ízben ezen a küszöbön jelent meg a tudásnak az a különös alakzata, amelyet embernek neveznek, és amely külön teret nyújtott a társadalomtudományoknak. A nyugati kultúra e nagy egyenetlenségeire fényt derítve, a saját csöndes és naivan mozdulatlan talajunknak adunk egyenetlen terepalakulatokat, a magunk talaját tesszük bizonytalanodó és nehézé; és éppen ez a talaj bizonytalanodik el újra a lépteink alatt.

ROMHÁNYI TÖRÖK GÁBOR FORDÍTÁSA

A jelentőség és a szerep

JANÁKY ISTVÁN

(Ennek az írásnak a formája az egy témára írt zenei variációsorozatokét kívánja utánozni.)

1
A tárgyak mind jobban veszítenek jelentőségükből, de egyre nő a szerepük.

2
A szerep a szervesetlen világhoz tartozik, a jelentőség az élővilágból bukkant elő.

3
Egy régi tárgynak nem csak szerepe volt, mert szerepe és alakítása együttesen jelentőssé is tették őt.

4
A tárgyak jelentősége ma mind primitívebbé válik, míg a számukkal növekszik a szerepük. A jelentőség – elszegényedve – szereppé korcsosul.

5
A tárgyak jelentősége annak idején arányosan osztozott a szerepükkel, mára többnyire csak a szerep maradt, a jelentőségnek hűlt helye.

6
A jelentőség a létbe való bepillantás szerepe. A pusztá szerep csak a tárgyak egyszerű részvétele az emberi tevés-vevésben.

7
A jelentőség a jelentések társulása a tárgyban, a szerep csak mechanikus ottlét.

8
A jelentőség mulandónak bizonyult, a szerep állandó és szervesetlen, mint a kvarcóra ütése.

9
A művészet nem örök. Volt és egyre kevésbé van. A jelentőség a művészet bizonyítéka volt. A szerep uralma a művészet pusztulásának szimptomája.

10
A művészet közreműködésével a jelentőség nemcsak szerepként, hanem az isten megsejtésének eszközeként is képes volt munkálni.

11
A jelentőségteljes tárgyak száma fogy, a tárgy-szereplőké mértéktelenül növekszik, mert egy tárgynak ma már nincs szüksége jelentőségre ahhoz, hogy létrejöjjön, és szerephez jusson.

12
A jelentőséggel bíró tárgyak úgyszólván éltek, és cinkosaink voltak. A szerep-tárgyak holtak, mégis – mint valami rémtörténetben – támadnak.

13
A tárgyi jelentőség egyik záloga az arányosság, a hierarchikus részletek és az azokból összeálló egészek arányossága volt. A jelentőség eltűnésének jele, hogy az arányosság elvész, a részletek egyenrangúakká lesznek, társulásaik halmazokká.

14
A jelentős tárgyakat ma már keresgélni kell. Ritkán pillanthatók meg a szereplők áradatában.

15

Kutatóexpedícióink eredményes lehet, ha a jelentőséggel és szereppel egyaránt dicsekvő tárgyak után például az önkéntelen építészeti gesztusok területén vadászunk.

16

Hajdan a tárgyak jelentősége és szerepe is a létrehozás természetességével, közvetlenségével volt frigyben.

17

Az önkéntelenség a természetesség, a közvetlenség menekítője. A létrehozás önkéntelensége egy-egy tárgyat néha ma is jelentőséghez juttat.

18

A jelentőség nélküli tárgyak erdejében a jelentőség egyre rejtettebb valami. Csak a tárgyak szerepére figyelünk, és elrobogunk a jelentőségük mellett.

19

A jelentőség – ezoterikus volta miatt – ma már nem köztudott, de azért ahol létezik, ne vonjuk kétségbe a létét. A remete is élő ember.

20

Az önkéntelen művészi mozzanatok valaha a mozgalmak – a stílus – gyermekei voltak, ma viszont meg éppenhogy a mozgalmaktól elfordulók azilumaiban születnek.

21

A jelentős tárgyakat keresgélők felfedezőitja dicséretes, mégis egyre reménytelenebb. A jelentőség idővel teljesen kimúlik. Magából a jelentőségből perreg ki a jelentősége.

22

A jelentőségnek a sugárzása is egyre kisebb terjedelmű, és egyre halványabb.

23

Gondoljunk a Kempinski Hotelre. Bármilyen nagy a szerep, a jelentőség mértékét ez a méret nem befolyásolja.

24

Ha egy kültelki ember maga építette házának szépségére lelünk, ez a szépség az első pillanatban igen jelentősnek tűnhet. De hamar kiderül, hogy ez a jelentőség nem mérhető egy régi parasztházéhoz, mert a szerepének nincs jelentősége.

25

Volt úgy, hogy a szerepnek jelentősége volt, a jelentőségnek pedig szerepe – mint az előbbi parasztháznál. Ma nincs jelentősége sem a szerepnek, sem a jelentőségnek.

26

A jelentőség nélküli szerepek sokasága egyre önállóbban fejlődik, és fejleszt ki ijesztő térfogatú lomhalmazokat. A jelentőség nélküli tárgyak milliárdjai körülfalaznak bennünket.

27

A tárgyak piszkos, elrongyolódott szemét- és lomállapotában a szerep győzedelme lesz nyilvánvalóvá. A lomtalanítás esőverte halmaiban a jelentőség utolsó parazsai is hamar kialszanak.

28

A világ mezejét a jelentőség tárgy-tetemei borítják.

2000 ESTEK

Úgy készültünk pedig.

De hát mit tesz az élet és a véletlen: március harmadik csütörtökjének estéjére nem sikerült megszereznünk a Merlin Színház (egyébként oly hívogató) termét; egyéb technikai bonyodalmak is adódtak; márpedig mi kőkemény hagyományőrök vagyunk, ha nem megy úgy, ahogy mindig is ment, akkor ne is legyen. Tehát kénytelenek vagyunk bejelenteni: **KIVÉTELESEN, CSAK MOST** a (bizonyára várva várt) márciusi **2000**-est elmarad, pontosabban: **ÁPRILISRA HALASZTÓDIK.**

Kicsit mi is szomorúak vagyunk, de csak kicsit: készülünk az áprilisra, garantáltan tavasz lesz.

SAJNÁLATTAL ÉRTESÍTJÜK KEDVES OLVASÓINKAT ÉS SZERZŐINKET, HOGY CSAK AZOKRA A KÉZIRATOKRA TUDUNK LEVÉLBE VÁLASZOLNI, AMELYEKET KÖZLÉSRE ELFOGADUNK; LAPUNK ANYAGI HELYZETE ÉS A POSTAI KÖLTSÉGEK EMELKEDÉSE MIATT A KÉZIRATOK VISSZAKÜLDÉSÉT NEM TUDJUK VÁLLALNI.

